

К л а с и к а у к р а ї н с ь к о ї л і т е р а т у р и

Васильченко С. В.

**ОСІННІ
НОВЕЛИ**

“Відкрита книга”

2012

В а с и л ь ч е н к о

С т е п а н В а с и л ь о в и ч

1878 – 1932

ОСІННІ НОВЕЛИ

(Присвячується 1905 р.)

ЗМІСТ

Лист до моїх читачів
Осінній ескіз
Вітер
Чайка
Фіалки
На калиновім мості

ЛИСТ ДО МОЇХ ЧИТАЧІВ

*И с каждой осенью я расцветаю вновь...
Легко и радостно играет в сердце кровь,
Желания кипят - я снова счастлив, молод,
Я снова жизни полн...*

А. Пушкин

Згадуючи осінь, я завжди пригадую такий малюночок. Ясне осіннє небо. Перший морозець і... «отдаленные седой зимы угрозы»... Під дверима дзвенить земля од тупотіння, а повітря - од гомону. В кімнату впихається цілий гурт шкільної молоді: граблями - руки, калиною - щоки і іскрами - очі. Прибігли з лісу. В кімнаті потемно. В грубці - гора золотого жару, дихає запашним теплом. Одпихаючи одно одного, з сміхом і гомоном товпляться до грубки... Ось одна, пробуючи рукою комин, гукає в захопленні: «А гарячий!» - і потім на ухо подрузі щось прошепотіла лукаво, од чого подруга зашарілася... Я все ж почув, швидше одгадав те лукаве шепотіння-жарт: «Отакі в Панасика щоки». - «А ти зірки знаєш?» - сміючись, і дивуючись, і шаріючи рум'янцем,

підозріло питає подруга.

Чи є тут хоч тінь осіннього суму?

Ні, я ніскільки не соромлюсь і не вагаюся назвати осінь найлюбішою мені в роковій добою, ні крихти не вагаюся, бо в цій моїй любові до неї і тіні немає тієї зневіри чи того чорного смутку, що їх завжди чогось сполучають із цією, в дійсності життєдайною, частиною року.

Люблю я осінь за те, що навіває вона, як ніяка пора інша, струмені творчої енергії, що все те найкраще, що робилося і що зроблено мною, робив я цією порою.

Люблю я її і за те, що, коли опадає в саду пожовкле листя - ця довчасна примарна краса його,- ночами крізь голе, обшарпане гілля стають видніші довічні зорі, ще глибші, ще ясніші, а в людей спадає з очей полуда і прокидаються ті здорові думки, які дрімали в голові чадної весни та млоного літа.

Хмарне небо?.. Негода?.. Дощ?..

Ще малого вабила мене осінь тими жаркими терновими огнями, височенними, кучерявими, тріскучими, що ми, сільські пастушата, розкладали в полі холодного, похмурого ранку з сухого картоплиння. А скільки радощів, молодих надій бринить в тому галасливому ярмарку, що осінніми днями гуде в тумані коло різних шкіл, бризкаючи на проходящих живою, цілющою водою! А вечори!

А вечори.

Погляньте на ці осінні на заході сонця вечорові хмари - це ж театр живий: скільки фарб, скільки руху! Скільки огню! Гляньте - як легко на очах перебудувалися ці хмари на довгу валку сполоханих символів-тіней, символів бурхливих днів. Ось були кам'яні стіни, а ось уже, дивишся, вихитуються балагули, скарбом дорогим навантажені, а коло їх люди: попригиналися, панічно женуть коней, мчать, скільки є духу, не видно звідки і куди - невідомо...

Мальовані човни, а в їх...- гляньте - закутані панни, за ними блискучі пливуть лицарі-верховні... Усе лине, усе мчить, ніби тая несе його повідь... Одне одного попереджає, і, вчепивши, одне одного перекидає в безодню... А над ними... Гляньте, що діється, що діється: бані на церквах хитаються, валяться мури, в порошок розсипаються башти, дворці й палаци... світ валиться! Старий світ іде на руїну!..

...І за коротку мить - скільки грандіозних картин промайне перед зачарованими очима, розбуджуючи сонну думку хвилюючи кров!

Кому вони повинні нагнати сумні настрої? Тільки не вам, шановні мої читачі. Правда, осінь чарує мене й тими смутками, коли разками намиста одлітають журавлі в ірій, одно-сять за моря наші роки, коли в холодному, ясному осінньому небі і вдень, і вночі повно їхнього плачу, німого, стриманого, ніби вони кришать там гаряче каміння: крру! крру!.. «Нащо літа пускаєш марно?..»

Я не боюся з цього скувати собі іноді коротке свято смутку. Бо що таке цей мій смуток? Це той животворчий дощик, що в спеку освіжає сухую землю, це той свіжий вітрець, що продимає очі, як жарини, що прохолоджує гаряче обличчя, що глибше роздимає в серці огонь творчий, любов до вільного, радісного життя. Огонь щирості і правди - завзяття...

Ні, випускаючи збірку своїх осінніх новел, я зовсім не турбуюся за те, що вони навіють, комусь із вас, дорогії мої читачі, занепадні настрої чи пригасять у когось жагу до боротьби: в кого буйно загориться любов до ясного життя, той знайде зброю, щоб люто боронити його од чорних хижаків, од того чорного, смертельного суму, що віють на нас вони своїми хижими крилами.

Знайде зброю, знайде й шлях.

ОСІННІЙ ЕСКІЗ

Постіль біла, стіна німа -

І сон не береться:

Чорні очі, біле личко

На думці снується.

Народна пісня

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав. Надворі осіння ніч - вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць - блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево - чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер - воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер - і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені - прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово - і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сиджу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую - просипається в їх гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сну не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматикою в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами - маленька рублена комора на городі.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

В коморі - столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав уже розказати од палітурки до палітурки, проте далеко заходити од їх було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та й марилося якось охотніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з їх будував я мости, якими лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий, свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чого-небудь. Тоді - книжку на груди, очі заплющив і шугнув, як крилами, в такі хмари, що й голова піде обертом. У коморі темненько, в саду тихо - іскрою літаєш над грішною землею, і немає стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спаде на думку: «А який найбільший город в Аргентині?» Спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий... ой, здається, ні! - і летиш сторчака із хмар, нашвидку розкидаєш книги, шарпаєш листками, аж серце б'ється.

Знайшов - так. Зітхається легенько - слава богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорним залитий чарівний талісман - і ще сміливіше, ще вище здіймаєшся вгору.

В таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою, і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій

давній товариш - Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзиґа. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться - буде гарикати під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не во-рушусь, до останнього терплю.

- Може, тобі принести сюди перину?.. Чуєш, пане?

Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в комору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно.

- Давай цілуватись! - кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лиця, як стара шкара-луца. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там уже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

- Чуєш, кучерявий, давай! - кивнула бровою, немов отря-ха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

- Ну й що це мені за кара господня!..

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице - і зразу виходило, що й сліпий я, отак кривобокий, опудало злюще, мокра тютя,- мельне - і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору, проте дедалі їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скільки не зачіпала вона - я був німий і глухий, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірли-

вий погляд і мерщій тікала. Проте забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. Погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Заїшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут; так, бувало, й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано на собі її очі - глибокі, пильні, допитливі.

- Ну, хоч скажи ж мені - що вони пишуть в отих книжках?
- стала якось розпитувати мене.

- Та й нащо воно тобі? - одмагався я.- Все одно зразу не врозумієш.

- Ну, а одначе ж? - допитувалась вона уперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмутніє, хитає головою.

- Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася - нічого не бачу, нічого не розумію, ходжу, як сліпа - і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги-ги-ги! та га-га-га! - перекривила вона себе.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти, і я не розумів, для чого здалася їй та диктовка.

Беру з недовір'ям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я востаннє похапцем передивля-

вся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з комори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові - видно було з лиця - снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квіти: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королевий цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду: вище над деревом снувало біле, як срібло, блискуче бабине літо, а вгорі прослалося небо - чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бринить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії якісь покладають; навіть ось ця непосида - і та примовкла, сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся.

Мотря подивилась на мене і знову схилилась над роботою.

* * *

Глянула вдруге, почервоніла - і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно одного кропивою, кидаємось реп'яхами.

Чути коло воріт - мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лиця горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку - подряпану, з пухирями од кропиви, червону й гарячу.

І, на моє диво, Мотря одразу перестала пручатись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

- Так оце ти вже завтра й поїдеш? - тихо спитала вона. Потім додала з докором: - Тепер, бач, пустуємо, а колись приїдеш, то й «здоров» не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

«Здоров», може, й скажу, як побачу, а забути - не минеться», - спливла думка.

- І таке витієш! Чого б то я тобі «здоров» не казав! - щиро суперечу їй.

Повеселіла.

- Ну, то вийди увечері до перелазу - скажу щось,- соромлячись і хитро спідлоба визируючи, промовила вона.- Вийдеш?

- Що ж ти скажеш? - притихши, допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищулила око:

- Щось гарне, гарне!

Повела головою й очі приплющила - таке гарне.

- То краще тепер скажи,- починаю умовляти її,- увечері надійдуть товариші, то, може, й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу - мнеться.

- Ну? - захочую її.

- Ну, добре,- згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набирається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

- Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як

птах.

«Чи не чортеня?» - відразу, мов вітром, понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:

- Ану ж скажи мені те «гарне»!

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

- Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу - не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задвірку стали на розмову матері.

- Оце, сусідо, маю на вас серце,- скаржиться жартом Петриха моїй матері,- унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралась страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

- Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити,- зітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не ви-палять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

«Так вийдеш? Гляди ж!..»

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того «гарного».

Не довелося мені бачитись із нею в житті - шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки і виринала не раз, впливала дедалі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі!..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись, Мотря наді-

слала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно і просить-просить, щоб не сміявся я з їх:

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люди - вблагала матір пустить в город до дядька. І, боже, скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро признається, як братові. А в кінці листа пише: «Тепер не жалкую, що не сказала отоді тобі «щось гарне». Краще подожду, а як те збудеться, що я надумала, отоді скажу. А то що ж? Я - дурна, ти учений - яка з нас пара?»

...Бідна дівчина - як вона кохає, як вона береже оте своє «щось гарне»! І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, і про її гарне.

А як ліг увечері спати - довго увижалось мені: виглядає між деревом небо - темне-темне, аж чорне, а по йому дужою рукою розсіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту - і горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, уличка вузенька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворухиться в мені перший жаль.

І чому було, чому не прийти?..

Треба буде написать... Може, й справді щось із неї буде!

Треба... заховав десь листа - тільки його й бачив...

Минуло чимало років - і крила поважчали: не зносять

уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Їдемо якимось з товаришами із свого села, либонь, різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, виїшовши з вагона, розбились якимось між людьми.

Я здибав знакомого й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав - озираюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

- Ходім швидше - кличе тебе Мотря!

- Яка Мотря?

- Та твоя ж сусідка! Пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі, і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

- Наказала привести тебе, хоч би там що,- нашвидку розказує дорогою товариш,- вона їде курським поїздом. Така стала, що насилу впізнав.

Їдемо з Марком по платформі,- розказує далі,- коли назустріч - панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагона. Чорноока, струнка, смуглява, як циганча. «Десь я немов бачив її!» - думаю. Глянь, а Марко вже навперейми їй осміхається...

Б'ється в мене серце - ох, коли б не спізнитись!

- Служить де чи додому їде? - питаю.

- Не розпитав до ладу - десь у друкарні коло свого дядька. Казала про якісь курси, про якогось студента, що готує її на ті курси...

Свистить паровоз.

- Швидше!

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.
До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно од-
свічують, а на лиці жаль.

- Е, опізнались, а дуже хотіла бачити - все позирала на
станцію. Обіщала сказати тобі «щось гарне», та так і поїха-
ла. Я вже допитувався, що саме, казав, що тобі передам - не
сказала. Каже: «Може, доведеться колись побачитись, тоді
сама скажу».

Мене мов хто пучками крутнув за серце, хотілось побігти
слідком за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в
серце новими шпильками.

Мабуть, читала й чула багато, та, видно, й бачила у світі
дечого чимало. Проте більше мені кажуть про неї не стіль-
ки ж слова товаришів, як їхні очі - зачаровані, задивовані,
блискучі, в яких миготів мені чарівний образ, мов живий.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й забули, повер-
нулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе
вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду -
хто мене вдержить! - поїду, побачу і знову почую «щось га-
рне».

Де там!! Минуло три дні - все це однесло водою, потону-
ло в безодні, а знову вирине тільки тоді, як зжене хвиля
два маленькі човни серед широкого моря.

А чи зжене - не вгадаєш....

Мури, мури, грати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери - розбило, розвіяло, як грім
пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна.

Оце тобі й увесь світ широкий - од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні
сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмирають бажання...

Лист - коротенький, листівка.

На їй - штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знакомий? - дивуюсь.

Читаю підпис - нічого не говорить: може, знакове що, а може, й ні, не пригадаю. Рука - чужа. «Дорогий товаришу, мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки що не пишеть - я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим!..» Читаю - чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

- Хто б же воно?

«Гора з горою не сходиться, може, стрінемось коли-небудь». Далі дрібненько дописано: «Отоді вже, мабуть, скажу вам «щось гарне».

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість схвати. Підходять товариші, осміхаються чогось теж, приглядаються до мене:

- Що, на волю? На поруки?

Куди там - краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, гриміли замки - нічого не бачу й не чую. Ходжу, як обмарений, осміхаюсь... І чую - одживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця - і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею - гостра, як ніж.

Жить!..

І знову - старенька комора осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, ходжу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматикою...

Шелесне бур'ян за коморою - легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зітхнеться: немає Мотрі, та казали, що й не буде: поховали Мотрю десь в Наримському краю.

Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, коло мене поставить, сама сідає на ліжку скраєчку.

- Наснилася мені цеї ночі знову,- почне, бувало,- що й досі ходжу, як у тумані.

І почне розповідати новий про дочку сон. Далі знову про те ж:

- Ні, коли б таки так її, сердешну, не били, де б у неї ті сухоти взялись? Приїхала, як рожа повна.- І я вже в котрий раз слухаю, хвилюючись, про те, як приїхала Мотруня в гості, як на другий день налетіли в хату жандарі... Саме в хаті топилась піч, почала, моя голубка, в огонь якісь листи кидать... Побачили - за косу, та об землю, та чоботищами в груди... Сусіди плачуть, а їм нічого, звели закривавлену, нагаями погнавши... І що то за люди, що немає у їх краплі жалю...

І Петриха втирає краєчком хустини старі очі.

Чим її розважиш? Починаю рвати серце їй і собі.

Я починаю говорити їй, як звірі-люди, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то матеріного серця й не питали. І лежить частка матеріного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими країнами, засипана чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одвівають.

І сумно, і далеко линути туди материній думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах - сльози стоянами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить.

- Ох, чужа сторона - гірчицею сіяна, забудьками саджена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, гірка іронія, така суха та пекуча...

...Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою, та прийде ж колись та година, що хоч пилинку, хоч суху билину через степи, через байраки од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тієї чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня і ночі...

Кажуть - щастя... доля... воля...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє - шукає його по світу: коли жити, то тільки в щасті... Коли здобувати, то тільки волю...

Далі скажуть йому: тебе одурено, щастя - примара, його немає на світі. Ні щастя, ні волі!..

В плач! У галас! Не поможе.

Пожуриться-пожуриться та, забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Так, аби котиться в світі, як те покотиполе. Мандрує, світ розглядає - і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося - прип'ялося до верби в дорозі та й спочине; десь сопілка грає - послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись як лист з неї сипле, попрощається та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді постережися, покотиполе, бо нема тобі затишку! І виллють на тебе хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навтішається досхочу тобою вітер лютий, аж поки те сонце блисне.

А припече сонце - то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної

ночі дощем холодним, як глушило громами, блискавками палило. Що ніхто не бачив, як тремтіло воно під грізними вітрами, вчепившись десь на ріллі до чорної груди холодної. Других - нема в світі радощів...

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, і доля, і воля!

Мара, омана нічна!..

«Ні, єсть! Єсть! - криком кричить у грудях серце, тремтить.- За мурами, за морями, украдене - тільки єсть! Шукай! Питай! Змагайся! Однімай! Розбивай мури!»

І не береться сон - ходжу, картаю себе думками, розважаю згадками.

А до вікна припадає гілля - тужить, побивається своїми жалями. Хмари в небі, як хвилі - вирують, вергають валами; горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає - шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево, безвісти листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить, загуде люто-люто; брязне гіллям у шибку, ніби шпурне мені межі тихі стіни оберемком нових спогадів, свіжіших жалів.

На тобі добро твоє, втішайся та збавляй ночі довгої, осінньої.

ВІТЕР

Кругом гуде осінній вітер, і в моїй кімнаті, як у млині. У вікно видно: угорі шастають білі хмарки. Мов стара срібна підкова в розкопаній могилі, мутно сяє в хмарках місяць. Під вікнами кружить сухий лист, аж курить, і увижається в імлі, що на вітах сидять, вимазавшись у сажу, поети-пустуни, зривають сухе з дерева листя і грають, як у пищики.

Третій вечір шумить мені вітер - щоразу інше. Спершу він нарядився за приятеля, інтимного й балакучого оповідача - отого, що зайде з двору до вікна, одчинить його, схилиться на руку й заведе розмову без краю.

От-от, здається, перестане, вже затихає, і одразу зашумить-зашумить, навіть не передихнувши. Слухаєш-слухаєш, ляжеш спати, заснеш, не дослухавши, і глухої ночі прокинешся, підведеш голову, а він все так же невтомно: «Гу-гу-гу!.. бу-бу-бу!..» І вже вчуваються в його шумі лісові розбійницькі легенди.

Сьогодні - він музика, під вікнами гуде гілля струнами, і кругом будинку - гомін - не гомін, стоїть могутча симфонія - «Сон». До неї химерно вплітаються бадьорі суботні інтермедії далекого од центру кварталу: то несподівано запильгучить напідпитку гармошка, і перед очима пропливе, як веселий привид, обличчя з підбитим оком, то виразно долетить тихе посвистування смутного під барканом вуркагана.

Обплутав мене знову, як хмелем. Давно вже збирався до театру і давно вже час іти, а я сиджу коло вікна, одітий, і не можу ворухнутись. Мені видно, як на балконі лазить кленове листя, як перегортаються зелені ясенові пальці, мов малюнки з тінями рентгену, як у чавунних перилах тихим золотом сяє привіт за мільярди миль од якоїсь невідомої зірки.

Раптом гомін і сміх. Крешуть каміння зашкарублі черевки студентів, орішками цокотять покривлені каблуки студенток. Коло мого вікна одна чогось зітхнула, стиха кинула початок давньої пісні, мов зронила на брук з повного кошика квітку.

Зронила й забула, щось веселе згадавши, засміялась, загомонила до гурту. Гурт, як привид, зник. А до мене в кімнату тихо завітали зронені, як зітхання, слова:

Мала мати одну дочку
та й ку-па-ла у ме-до-о-чку...

Пісня давня, пригашена, та осінній вітер продув на їй ку-рявий пил, і засвітилась вона золотим блиском. Впала вона мені в груди, як іскра в кужіль, запекла, задиміла, загула, і я мимохіть почав тихо наспівувати:

Ма-ла ма-ти одну дочку...

І видніє, і тепліє в моїй кімнаті. Коротенький уривок піс-ні бринить мені поемою обточеною, закінченою, повною жалю і смутку, поемою із маленької низочки чарівних слів. Пригадується дитинство... Ой, щось мені пригадується...

Аж ось жужмом, жмутами засяяли в очах червоні жоржини... Жоржини, жоржини, аж у хаті темніє од їх. Далі зашумів вітер, земля застугоніла, підкотили вітрові коні гривати, примчали мені з далекої ночі вінок молодиць, червоно мальованих, заплаканих. Оце вони, ті жоржини.

Вирядились коло порога, як щедрувальниці:

Мала ма-ти о-дну дочку...

Геть-геть десь визирнув окраєць місяця за хмарою, мов уночі колись вийшла до тільної корови моя мати з каганцем.

Вікна в хаті позатуляні, на стіні на гаку - каганець. Вінком кругом столу - молодиці. Не вперше вони зійшлися до нас. Мене, школяра, на той час вигонили з хати. Тепер я притаївся на печі, крадькома визирую із-за комина. Бачу - на щоках у молодиць незграбно, сяк-так намальовані огневі маки, червоні жоржини, полумневі рожі. На мить мені спадає на думку:

«Чи не отим червоним, що на столі в графині, малювали вони одна одній щоки?» Так: брали колоски з соломи, умочали в червоне й возили по щоках.

Спершу співали, далі полька Домця, Кошелева невістка, що син його привіз із Варшави, де служив у москалях, почала ридати, припадаючи до столу. Билась, ридаючи, об стіл головою. Далі спустила з плеча сорочку. Заголїла спина... Мені чогось стало страшно: розмальована в молодиці спина цятками синїми, як квітками, як червоними биндами. Всі, як одна, пригнулися молодиці: «Кат!», «Нелюд!»

А Домця, ридаючи, причитувала: «Краще б ти мене, моя мати, не кохала, як рожу. Останню на мене не тратила копійку... Ніж мала мене за багатого давати, краще б ти мене маленькою в криниці притопила...»

Я тоді не зміг удержати сліз на печі і почав чмихати й пирскати. Подумали, що це кіт. Потім викрили. Мати сердито випихала мене з хати в плечі, молодиці гуртом страмили мене, а я, засоромлений, не бачив дверей, на порозі спотикався, безсилий приховати крадені сльози.

Не пригадаю, коли встав з місця, коли почав ходити од стіни до стіни, коли на всю кімнату почав виспівувати:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Мої гості, рожеві молодиці, прихитували головами, рукавами витирали сльози.

І співали, і плакали, і пригадували - вистачило б до ранку,- вирядив силоміць. Витерли вони сльози рукавами, сіли в зелені вітрові тачанки, пошуміли кудись у ночі глибїнь...

Час іти. Проте чогось сиджу на місці як прикований. Тихо наспівую тієї ж. Як отрута, знову увійшла вона в серце, в голову, в кров... Не можу одірватися од слів, як од того ка-

меню-самоцвіту, що, чим довше дивишся на його, тим дужче хвилює, п'янить...

Мала мати одну...

І знову: мов із вітру впали дві голубі фіалки у чорній хустині. Потім повно зацвіло їх: фіалки, фіалки... поки не загув вітер, аж рамою затряс...

Висадив мені новий десант - два темні силуети, дві черниці, що ночували у нас колись у дворі на сіні, мандруючи з Ніжина до Ржавця. Одна старіша, друга - років шістнадцять, дитина, кохана і пещена. Мовчазна як могила, біла як муровина, під очима випалено, а очі - фіалки. Сумні вони, нерадісні, а все ж віє од них тепле, молоде, як вітер весняний. Мене тоді, юнака першого гуляння, обпоїв той вітер, як дур-зіллям.

Мала мати одну дочку...

І знову встають згадки: наш двір уночі, стіжок сіна під старою розлогою яблунею, і над ними тремтить угорі сузір'я - от-от випадуть із нього зорі, як дорогі камінчики з голубої, брошки. Я в клуні - вони в дворі коло стіжка. Крізь лісу мені все видно. Пізно. Там сплять давно. Мені дримається. Раптом - схопилась, як буря,- крик, молодий, жагучий: «Нащо мені наряди, нащо багатство - я жить, жить хочу! Вася! Вася!» Стара хапає за сорочку:

- Аннушко!

Аннушка з розгону впала на постіль, заридала. Стара черниця буркотала: «Поклади на себе хрест! Сотвори молитву, отгоні іскушеніє!»

Ридання глухо затихало, і здавалось збоку, що то темної ночі дотушують повну огню й життя молодість...

Другого дня стара черниця розповідала про Аннушку
моїй матері... Звичайна купецька історія: дочка-одиниця...
Наймит Вася... Батько-самодур... Фінал - монастирські сті-
ни...

Хто це співає в хаті, що аж луна ходить:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Я одчуваю, що спогади знову обплутують мене, ще трохи
- і я не вирвусь од них. «Мені треба! Хай ще назавтра!» -
одмахуюсь руками, як од бджіл,- виноградом застеляюсь
двері. Де не стану - ноги ув'язнуть, як у глину, куди гляну -
очі до стіни, як до смоли...

Виплутуюсь, мов із гарбузиння, одриваю дві фіалки, як
реп'яхи. Вітер одвіяв у степ їх, як два голубі цвіточки, як
дві жарини. «Тепер іду!..» Беру шапку. Аж раптом - «ану за-
жди...». Чую - вітер шумить щось нове, таке щось палке, та-
ке, щире, таке рідне, що кидає в жар. Краї виводить:

...Та й купала у медочку...

І забілили весняні сади, як у снігу, горами - білий цвіт, бі-
лий цвіт, а над ним тремтять блиски, як тихого вечора зі-
рниці, а той тихий блиск хвилює і б'є мене в груди, як мо-
лотком: «Знаю вже, знаю про що це!..»

Скупчую волю, як віжки в руках, беру шапку, гашу огонь,
рішуче беруся за ручку од дверей: «Годі! Цьому краю не бу-
де».

«Отже, не годі!» - уперто й загрозово залізними листа-
ми загуркотів вітер на даху. Ударили вітрові гармати.

«Гвалт! Рятуйте!»

Шугнув вітер завісу вгору, і на дверях - картина аж очі

сліпить: сяють на сонці, як у снігу, вишневі сади у цвіту...
Травою зеленіє майдан. До вишень прив'язані сідлані коні
і цвітом обсипані їхні розпатлані гриви... Убога хатина, ко-
за коло хати... Суру із сіней витягли за косу... Вирвалась, ті-
кає, куди втрапить. Тільки не втекти їй! Кругом - драгуни.

Сусіди - коло своїх дворів, як глина білі. Уста стулені, як
німі. Розмова очима. Заблискали шаблі, як зірниці, і од то-
го блиску болісно кривились обличчя в сусідів, ніби бив
він їх у груди ціпом. Посвистіли шаблями, сіли на коней.
Лежить на майдані, як зрізана квітка.

«Моя Сура в школі перша, моя Сура - красуня, моя Сура -
талант... Хай учиться... Сама хліб сухий їстиму, їй - усе...»

Хитають сусіди головою, а в очах аж курить чи то пісня,
чи жаль. Причувається:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Я випустив із рук од дверей клямку: «Куди я, власне, рву-
ся? Чи то справді так уже треба мені сьогодні з дому?»

Як погасив огонь, так і сиджу в темряві з шапкою на ко-
лінах, у вікно дивлюся: місяць палить хмарки, присвічує.
Дерево хмуриться й сердиться, що світять на його, голого,
смиканого та тріпаного. І промайне тоді на мить у тихій
імлі: між гіллям сидять поети-пустуни, в усі вікна гудуть.
Шумлять вони одну за другою свої пісні-поеми, все - варі-
анти на тую ж тему, один за другий кращий, один за дру-
гий палкіший, і тільки раз по раз причуваються все тії ж,
повні жалю й чару, тихі, як зітхання, їхні кінці:

Та й купала у медочку...
Та й купала у медочку...

ЧАЙКА

...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зелена рудо... Уже ж я цілими роками дома не буваю, і дома не буваю та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора увечері із нашого краю вітри-поштарі пролітали, коло моїх вікон зупинялись, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(З листа)

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селюк у шапці. Чорнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати - праву руку на груди поклала, а на ліву - голову схилила. У тій лівій закам'янів звернутий аркуш поштового паперу. Ходила прохати сусідського хлопця, щоб листа написав синові - грамотія дома не застала. Сіла, думає, щоб чого не забути.

Так-то, не думавши, не гадавши, довелося з отим селюком засмученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то, пустуючи, по гіллях годуються діти.

Го-ой-да! Го-ой-да-ша!..

Було у матері їх, синів, троє. Максим - найстарший, Петро - середульший, третій - той Андрійко безталанний. Четверта дочка - Маруся.

Максим у книжках кохався, Петро любив майструвати, а той Андрійко безталанний усе малював хату з ясенами. Дочка була, як рута,- швидко взяли на сторону багаті люди. Стали сини зростати. Як були маленькі - голова в матері боліла: в того чобіт немає, в другого - свитини, третьому - на книжку немає де взяти... Попідростали - заболіло серце: треба їм раду давати, а яку? Ні в хаті, ні коло хати... Хотіли далі вчитись, так за що? «Летіть, діти, в світ долі своєї шукати».

Порозлітались.

Всі троє по наймах. Шлють додому листи нерадісні. Обкладеться мати в сирітній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: «Оцей пише: «гірко», а цей пише: «важко». А що вже цьому Андрійкові безталанному, то й за всіх краще: і вихорів, і виболів... Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Римах...»

Сумує: «Чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?»

Аж ось мов буря:

Воля!..

З'їхались всі три до матері, обшарпані, марні, проте веселі. Раз у раз повна хата гомону - сперечаються, співають, та все з тієї книжки вчитують, що привезли з собою.

- Хоч би ж ви й мені сказали, про що ви в тій книжці читаєте?

А той Андрійко безталанний - він змалку на серце чуткий - розгорнув він тую книжку, кличе матір:

- Ось сядьте отут коло мене...

Та як вчитає-вчитає з неї, як у золоту сурму засурмив:

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?..

Так і облили матір сльози:

- Бачу я, діти, що знову буде хата моя сиротою. Куди ж помандруєте?

- Поїдемо, мамо, учитись.

- І Андрійка берете?

А він скривився, сірома, та ніби в докір:

- А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима?

- Та як на мене, то хоч би і всі учились, тільки за що, діти?

Обізвався старший:

- Не журіться, мамо,- іде правда на землю. Всі бідні будуть учитися, хто хоче, без плати.

Зітхнула:

- Не-е буде сього, діти, мабуть, поки й вашого віку!

- Буде! - аж очі заблищали.

Повинно быть, бо сонце стане

І оскверненну землю спалить!..

Дівер був у вдови - брат покійного чоловіка, багатий. Худобу мав, поле. Високий такий, завидючий, сухий дід. Сам сивий, а очі чорні, як у цигана - ненажерні, мстиві. Почув, що всі вдовині сини їдуть до науки, затурбувався: боявся, щоб справді братової злидні не вийшли в люди.

Раніш у хату, було, не нагляне - тепер прийшов; постеріг, коли не було синів у хаті, заходить:

- Що це ти надумала, братово! Чи з твоїми ж злиднями дітей учити? Нащо воно тобі? Давай в найми - хай учаться робити.

- Знають, брате, вони тих наймів. Добре вони сидять їм у печінках.

- А ти на легкий хліб хочеш їх вивести? Ой, дивись, не вгадаєш! - І почав: - Знаєш, які тепер часи? Ця воля недовга буде! Гляди, щоб замість легкого хліба з великого розуму в

острог на казенну пайку не попали!

Аж розсердилася мати:

- Чи попадуть там, чи ні, а ти вже кричеш над дітьми, як чорний ворон.

Почервонів, розсердився:

- Я до тебе по-доброму, а ти так до мене? Як ти така, покладаю гнів на тебе до самої смерті і на поріг до тебе не ступлю. Не ходи й ти до мене!

- Не бійся, брате, не оббивала я до цього тобі порогів, не буду й тепер.

Пішов.

Пороз'їздились, як і не було.

А як од'їжджали, оставили з того сумного селяка, що в книжці, на стіні малювання.

- Оце вам, мамо, щоб не самі були в хаті. Змалку рідного ми не знали, то буде оцей нам за батька. Він нас розуму навчає і на стежку ставить.

Осміхнулась мати, розглядає:

- Бач, якого знайшли собі!..

Та й завітчала і в рушник прибрала.

Зима морозна, люта. В хаті холодно, вікна понакипали.

Лежить мати на холодній печі, стогне. Недужа.

Не дотримав дівер слова - зайшов.

Не розважати чи допомогти - суму та жалю нагнати.

- Що, невісточко, пануєш? Маєш три сини, як соколи, а сама в холодній хаті кригнеш? Ге! Думала - гроші будуть слати, аж і вісті од їх немає. Може, де сидять уже? Тепер недовго.

Ходить по хаті та все бистрим нелюбим оком на стіну, де той портрет висить, позирає. Наостанку не витерпів:

- А це нащо повісила? Бач, ще й у квітки прибрала! Було кого прибирати. Та це ж той острожний, що по тюрмах все

життя волочився. Це ж ледащо всесвітнє. Не хотів робити - тільки людей бунтував. Спали! Або давай я спалю.

Стогнуци, обізвалась:

- Хай висить. Не руш!

- Ой, дивись, щоб і тобі чого не було за його! Думаєш, по-дивляться, що стара?

- Дарма! Мені буде, не тобі!

Розсердився:

- Тьху на твій розум! Ну, лежи ж!

Пішов.

Поки був у хаті, держалась. Пішов - заплакала:

- Сини мої, сини Коваленки, нащо ж ви мене покинули, стару!

Не чуть, та й не чуть...

Минула зима, прийшла весна, літо приходить. Аж так, пішли чутки: почали людей у тюрми брати.

Болить материне серце - віщує щось. До ворожок - а ворожки, старі відьми, теж щось чують - всі в один голос: «Недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім».

А дівер ходить поміж людьми, серце матері крає:

- Не іначе, як сидять. Усіх таких беруть - і їх позабирали. Ге! Вони думали, що це так уже і буде їхнє зверху. Не так виходить!

Накрюкав старий ворон. Рано восени, ще не впало з дерева листя, як грім, прилетіла в село до матері звістка: «Рятуй дітей, стара чайко, бо гинуть!..»

Один село проти пана поставив - сидить у Києві, другий не пішов цареві служити - посадили в Катеринославі, а третій, той Андрійко безталанний, все дошукувався правди, поки дали йому правди такої, що тепер лежить у Луб-

нах у лікарні, помирає.

А пишуть про це не самі вони, пише дочка Маруся та, пишучи, разом і свою долю проклинає: «Краще втопитись, чим піти бідній за багатого». Просить-благає - провідайте!

Стрепенулась мати, продає одєжину, продає полотно. Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, на старість довелось...

Їхала до Катеринослава - завершила дочку провідати.

Якраз у час попала: сидить дочка коло столу заплакана, марна... Побачила матір, на плече впала, ридає:

- Матінко, рідная, пропав мій вік!

- А що, може, б'є?

- Нівечить і б'є мало не щодня!

Розповідає: раніш іще не так, а це як забрали братів, жити не дає: брати твої вороги мені, і ти мені ворог. А це був мені од Максима лист, хотіла якого рубля послати. Побачив - бив. «Не смій, сяка-така, тим босякам грошей слати!»

Грюкнуло в сінях - затремтіла.

- Чого це ти, дочко?

- Він! - Благає: - Мамо, голубко, може, буде бити, не кидайтесь боронить!..

- Не буде того, щоб при мені мою кров тут нівечив,- краще з хати піду.

Увійшов п'яний, червоний, світить очима, як скалками:

- З ким ти тут шепочеш?

Побачив - не поздоровкався.

- Ага! Матір виписала. Думаєш - злякаюсь. Може, і ця приїхала по гроші? Старці чортові!

- Не по твої гроші я приїхала - свою нещасну горювальницю провідати.

За сакви, за костур:

- Прощавай, дочко, виходь за ворота.

Він:

- Ще й двері одчиню!..- Одчинив.

Пішла з двору не оглядаючись.

Геть-геть вийшла за село в степ - аж чує - за нею стугонить: летить, кричить, плаче:

- Мамо!

Простоволоса, з свіжими синяками.

- Я ж вас, мамо, стільки років сподівалась, як свята. Верніться, хоч ніч переночуєте!

- Не подоба мені, дочко, і одну ніч ночувати в твого ката.

Посідали в степу. І наговорились, і наплакались. Наостанку радить мати:

- Кидай його, дочко, хай він горить із своїм добром. Кидай, бо пустить твій вік намарне.

Задумалась дочка. Далі заплакала:

- Я вже про це, мамо, не раз думала: дітей жаль. Вони ж загинуть за таким батьком.

- На те не вважай - бери дітей з собою. Якось будемо жити. Оце моя тобі остання, дочко, рада.

Прощаючись, дочка виймає вузлик, за слізьми його не бачить. Вив'язала з вузлика три срібні карбованці, дає матері:

- Будете бачить, передайте братам кожному по карбованцю.

- Не буду я, дочко, брати в тебе цих грошей, не буду й передавати: обійдуться мої сини і без його грошей.

- О, мамо! Та це ж мої гроші! Та невже я не заробила в його, щоб...- Не доказала. Заридала гірко-гірко: - Я ж і так, мамо, нещасна, нащо ж ще й ви завдаєте жалю та сліз!

Шкода стало: взяла.

Іде - печуть її ті карбованці огнем.

Дійшла до міста, знайшла убоге дворище та й повкидала ті карбованці. Нехай знайдуть, може, чиїсь діти...

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: про синів, про дочку, про зятя. І знову про синів: про Петра, і про Максима, і про того Андрійка безталанного. Плутає імення - голова забита. Розкаже раз, другий - знову починає про те ж:

- Приїхала в Катеринослав до Петра, там сказали, що його надіслано вже в Харків. Поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть, треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той Нарим...

- То так і не бачили?

- Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась та оце їду до Андрійка... До цього їду, а третій, Максимко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

- А де ж, бабо, цей уже твій Максимко?

- А Максимка посадили в Києві.

- Теж у тюрму?

- В тюрму ж - не куди.

Збоку сидить панок, перснями грається. Чмихає носом, вертиться на місці, не всидить... Далі не втерпів:

- Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили. Може, й третій туди б попав, коли б не хворий? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається. Примовкла жінка, тільки зігнулась, скривилась-скривилась, так ніби він тими словами колючку загородив їй у груди...

Добре і тут нагодилась: із станції прямо на кладовище;..

Скільки золота, золота того сумного, осіннього... Скрізь - поміж хрестами, поміж могилами, по лавочках, навіть на пам'ятниках і хрестах... На кладовищі од його аж сяє... Коли вперше глянеш на це море жовтого листу, зразу аж серце

стенеться: на мить помріється обмареним очам, що то повно скрізь весняного сонця, його золотого, гарячого проміння. А глянеш удруге - і серце заніє: нема сонця - то золота печаль. Сум...

Над свіжою могилою - молодь, шумить, як зелений сад. Стоїть тихим чаром подих юності. Блиск молодих очей, запальні промови, гомін...

Жінка... сакви на плечах. Марна...

Плаче.

Оступили:

- Що таке? Хто ви, бабусю?

- Ох, діточки мої, та це ж мого Андрійка ви тут поховали!

Зашуміли:

- Мати! Мати!

Дали виплакаться. Розпитували, далі почали про сина розповідати: один поспішає розповісти перед другим.

- А чи знаєте, бабусю, що у вашого Андрійка був талант?

Зводить на їх заплакані зацікавлені очі:

- Як се, діти, талант?

Пояснили:

- Маляр був би з його людям на диво та на радість.

Розмовляли, розважали, поки й сонце зайшло.

- Ходімо, бабусю, з нами, ми вас переночуємо.

Затурбувалась:

- Ні, ні. Оставьте мене, діти, тут.

Не домагались... Тихо-тихо розійшлись, залишивши стару у сина в гостях одну.

Так і просиділа над свіжою могилою всю ніч, при зорях розмовляючи з сином. Припадала головою до могили, питала:

- Чи ти оце чуєш, сину, що я говорю до тебе?

А як почало видніти, умилаь росою, пішла до базару, питається:

- Де б я тут найнялась хати мазать або води носити?

Київ... По бульвару плентає, як нічна тінь серед білої днини, стара жінка. Коло личаків - курява, як димок,- всилу ноги пересуває. Чи невидюща, чи на ноги недужа. На плечах - сакви, в руках - костур. Спинилася коло лавочки, де веселою юрмою сиділа молодь. Дивиться на юнаків, хоче щось спитати - очі засвітять щирістю та й знову погаснуть - боїться.

Помітили. Привітно:

- А що вам, бабусю?

Губи ворушаться - щось каже - не чути.

- Голосніше, бабусю, не чуємо!

Підійшла ближче:

- Скажіть, будьте ласкаві, де у вас тюрма пересильна?

- Далі. Отам-отам! Бачите оті тополі, так за ними: Одвідувать когось ідете?

- Максимка, сина... Іду та й не знаю, як мені туди доступити. Кажуть, що, може, й не пустять.

- Під слідством?

- Еге ж, еге - під слідством.

- То, мабуть, таки й не пустять.

- Радили прохати начальників, може, зглянуться, що я стара та дуже здалека.

- А звідкіля ж ви, бабусю?

- Ох, сяду я, діти, коло вас та трохи спочину.

Сіла на лавочку.

- Здалека я, діти, дуже здалека: може, чули, є там село...

А незабаром вже розповідала і про дочку, і про Петра, і про Максима. А надто про того Андрійка. Все пригадала. Згадала і те, як лежав недужий колись, вернувшись з Криму, кавуна забажав.

- Дуже любив їх він змалку. Скривився: «Так оце б я, ма-

мо, кавунця з'їв, так з'їв...»

А в неї лежав у скрині срібний карбованець - збиралася восени хату крити,- пожаліла не купила.

Зітхнула, похитала гірко головою:

- Кажуть: талант... Гіркий, сину, був твій талант.

Витирає очі полою.

- Сину мій безталанний, та коли б же я була знала, що ти ще й людям будеш до чогось гідний, то я б тії й останньої ночі недосипала та тії людям мітки пряла...

Оточили, слухають, як води в рот понабирали. Очі дедалі смутніють, обличчя темніють, ніби в хмару зайшли.

Хтось зітхає з глибини:

- Погостювала бабуся в дітей.

- Отож такі гості: з дочкою в чужому наговорилась степу, а в сина насиділась на могилі. Не знаю, як пощастить тут... Ох!..

Задумалась.

Кинулась - бере сакви на плечі.

- Піду я вже. Коли не пустять, то хоч подачу, може, приймуть. Купила груш, сливок трохи, булочку... Треба б чогось кращого, так грошей обмаль. І то мусила заробляти найнялася хату мазати... У місті, у євреїв...

На хвилину спинилась, і в очах пролинула якась хмарка. Зітхнула, похитала головою:

- Отам іще життя! Тії бідні діти, як бур'ян ростуть. Та в чиряках, та в болячках, та нестрижені, та замурзані. Я вже сама їх і помила, і постригла, і ліків їм дістала. «Дивись,- кажу,- Хайко,- це до матері,- щоб ти мені отак і отак робила!» А то народить - народила, та й покидала, як щенята...

- Прощавайте, діти... Спасибі за раду.

Грати...

Повно їх нагнали, повно - сісти немає де. Всі молоді, як

зелений ліс. Гомін, співи - ніби на свято зібрались. Стелять собі шлях далекий:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один молоденький, безусий - зовсім дитина, з «Кобзарем» у руці, як із молитовником, все коло вікна отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаво, що там на вільному діється світі: дядько на возі і чиясь коза...

Кличе:

- Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить та все на вікна позирає.

Один по одному - стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

- Бідна бабуся - певно, десь до сина примандрувала!

- Та, видко, й не зблизька - одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже - так ходять на Волині, другий - понад Десною.

- Буханчика з калиною привезла, сердешна, синові,- жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снилась йому сю ніч хата під ясенами і півники в городчику, і брат Андрій - вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день, як обмарений, ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі зразу - одного в один бік, другого в другий, мовчки порозпихав товаришів, про жогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билосся, аж збоку було чути. Продерся до ґрат, тикає-

ться лицем то в одну дірку, то в другу, далі лицем до холодного ґратища як прикипів.

Крикнув на всі груди:

- Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

- Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летить зривається. Щось говорить - не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється, руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

- Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонував її за плече, повернув до себе спиною, турнував межі плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Покотились сакви, посипалось із саков: хлібець, полотняна сорочка, кілька грушок...

Із-за ґрат, як грім:

- Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

Знову хатина між ясенами. Коло хати - пустиня, все позаростало бур'яном. Обійшла город, подвір'я - вертається знову до хати.

В хаті вже дівер. Стоїть коло стіни, з гвіздком у руці. Очі горять, як у вовка, сам аж тремтить... гвіздком на портрет націлюється...

Скрикнула:

- Що ти хочеш робити? - вхопила за руку.

- Пустити! Я йому, острожникові, очі повиколую! Це ж він дітей твоїх занапастив, це ж вони пішли його слідами до своєї погибелі.

Рветься до стіни. Одіпхнула, стала між ним і стіною.

- Се, брате, дурне! Порядкуй у своїй хаті, а не в мене. Аж задихалась.

Співали півні.

Одні й другі - сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри будуть, а ясени риплять, а матері дримається...

Затріщав каганець - гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила гніт.

Стала посеред хати, на того селюка, що на стіні, очі зводить...

Не любить його дівер. Боїться. Все збирається колись порізати або спалити, а стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мовби поріднилася з ним.

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квіти порівняла, починає говорити до його стиха:

- Скажи, сумний, скажи, невеселий, ще й нерадісний: куди мої діти позаводив? Де мені їх шукати? Куди листи слати?

Витерла сльози, зітхнула.

- Як то в тій пісні співається:

Писала листи ніченьками,

А печатувала слізеньками,

А пересилала тими буйними вітроньками...

Чи так, сумний?

Мовчить, невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе - твердий як криця. Тільки з думного чола, як огнем, пашить, та ще причувається: ніби потаємки гуде

в старій хатині бунтар - золотий дзвін:

І буде правда на землі!..
Повинна бути, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить...

ФІАЛКИ

(З юнацьких спогадів)

Осінь... Мені - дев'ятнадцятий.

Сорочка в мене крамна, «фантазі», шнурочок із рожевими китицями, а живу я у матері, в старій-престарій селянській хаті.

Цієї весни я скінчив учительську семінарію, і тепер день у день дожидаю призначення в народну школу на вчителювання. Ще не затихла в голові моїй музика моїх школярських років, а проте в мене - думок-думок. Про темряву народну, про бідняцьку долю... Ходжу, як у тумані. Дійсність - як сон, і сни - як дійсність...

Один із моїх товаришів у своєму до мене листі прирівнював нас у цей час до дівчини, що незабаром дожидає в хату сватів.

І на те дуже скидалося: було і боязко, і радісно, і чогось сумно.

А од товаришів все летіли листи: той поїхав на Поділля, другий їде на Волинь. Моє серце завмирає: куди ж мене, в який мені випаде закуток?

І яка буде школа, які люди, діти?..

Щодня ходжу на пошту, певну маючи надію, що ось сьогодні неодмінно буде мені пакет, і щодня вертаюся звідти лютий і на пошту, і на поштаря, і на все – нема.

Так ішов час.

День - у нудьзі, ніч - у думках. Працювати для народу в мене, кажу, було велике бажання, та що саме робити і як, правду кажучи,- того я не уявляв собі. Розпитати - нікого, книжок таких добути - ніде.

Одного вечора думав: хто б поміг мені у цій справі з місцевої інтелігенції? Ні, нема такого. Десь тут хтось колись був такий... Ще за школярування в сільській школі було чу-тко... Забулось... Почав перебирати давнє шпаргалля. Може, пригадаю. Знайшов засушену фіалку у книжці, чимось пах-не, не розберу. Все молоде, юнацьке так і затремтіло в ме-ні... З тим я й заснув.

Тоді приснився мені сон... Приснився мені ліс. Дихав фі-алками. І приснився мені син нашого вчителя, Славко - бі-логоловий кучерявий панич. Учився він разом із нами, се-люками, колись у містечковій п'ятилітці, з нами ж і това-ришував.

Приверзлося, що цей Славко - в білому кашкеті, блідий і переляканий, тікав од мене десь у лісі, закриваючи щось під пахвою, щось наше, школярське, дороге, миле...

Ганяючи за ним, я гукав:

«Ану, покажи, покажи, що там у тебе таке?!»

Він поза ставом, я за ним, він - у ліщину і зник...

Я прокинувся безмірно обурений. І довго ще билося в мене серце й стискалися кулаки.

Ранком довго думав про той сон, щось намагаючись при-гадати. Ввесь час воно в мене вертілось на думці, проте не пригадав... Тільки все пахли фіалки, все стояв у голові ту-ман, все весною віяло. Непереможно потягнуло провідать той ліс.

День видався хмарний, і ліс був повитий осіннім сумом. Угорі гули вітри й стояли шуми.

Вгорі гуло й шуміло, а внизу налягав сон, аж очі злипа-лись. Кругом - ні живої душі. Тільки в гущавині хтось рубав

дубовий пеньок, і він глухо дзвенів на осінньому вітрі, як казковий під землею дзвін. Не дивлячись стежок, пішов я блукати по лісі, як сновиди. Іду... Понад ставом, гребелькою в ліщину... Крізь дерева голубіє дах якогось будинку. Де він тут узявся? І тільки не швидко пригадав: та це ж «Голуба Дача»! Цей будинок я пам'ятав ще тоді, як малим ходив у ліс по суніці. Стояв він тоді пусткою, із забитими вікнами та замкненими на великий замок дверима. Тепер - двері одчинені, вікна - одтулені, на вікнах привітно визирають квіти. Колись щось я чув про нього... Що саме?

І чого, і як мене принесло сюди? Стало якось чудно. Глянув убік - одразу аж у грудях тьохнуло: високо підіймаючи голову вгору, червоними од осіннього холоду пучками ловила китицю горіхів на пригнутій ліщині дівчина.

Руда коса в неї і вся на ній одіж була обплутана лісовим павутинням. З одного боку на рові коло неї лежала її червона хустка з голови, з другого - книжка. У фартусі - повнісінько нелущених горіхів.

Почувши за спиною шелест, вона швидко озирнулась. Загледівши чужу людину, вона засоромилась і випустила з рук ліщину. Потім, придивившись, щось нагадала, і в очах блиснула гостра цікавість, навіть радість.

Привітно, як старому знайомому, вона кивнула мені головою:

- Оце добре, що я вас побачила. Я давно збираюся вам щось передати.

Чуманію.

- Мені?!

- Вам! Вам!

Стало якось чудно.... Дивлюсь, а в неї очі - не очі, а справжні дві блудящі зірки: загадкові, спокусливі, чудні! Мені прийшла навіть у голову дика думка: чи не зустрівся це я в лісі з мандрівними огнями, що заводять людину в блуд?

Перед цим я чув, таке розповідали про одного музику. Дожидаю, що далі.

Сідає на рові, висипає з пелени нелущені горіхи.

- Ідіть допоможіть лущити! Та чого ви боїтеся? Я не кусаюсь,- засміялась, і чудною покотився в лісі той сміх луною.- Сідайте! Ближче! Отак!

Я мимохить корюся.

- Все блукаєте, все думаєте, як буде на вчителюванні? Угадала? До речі: чого це вам і досі не дають місця? Ха-ха-ха! Та не бійтеся - я людина, а не якась обмара!

Сміюся довірливо, тру рукою чоло: зовсім заморочила голову.

Заводимо звичайну розмову про вчителювання: як учителювати буду, що робити.

Далі - перебиває:

- Забула вас спитати - ви й досі пишете вірші?

Починаю хвилюватись: що за притичина! Рішуче одмагатись:

- Ніколи не писав і не буду!

Лукаво прищурила очі, хотіла щось сказати - примовкла. Хтось гукав:

- Марусю! Марусю!

- Зараз! - гукнула.

За штахетом в палісаднику я побачив сивого діда з довгим на голові волоссям. З сокирою в одній, з трісками в другій [руці]. «Чи не він це й дзвонив у пеньок?»

Маруся почала вкладати свої горіхи.

- Татусь кличе! - І знову ті ж лукаві, примружені, загадкові очі-огні...

Осмішка дедалі прояснюється, в очах сплива щось тепле, інтимне, щире.

- Так не пишете? Не писали? А ви не знаєте часом, чий це буде вірш... Про «посланця» од народу?..

І почала декламувати:

Чогось вчора дуже рано

Впала осіння нічка...

- Чого ж в тебе не гасилась

Допізна, сину мій, свічка?..

- Не гасилась в мене свічка,

Нічку осінню, нене,-

Завітали серед ночі

Думки в гості до мене...

- Колись знала всього - забула. Ви не знаєте?

Я стояв, як на жару. Уші палали. Вірш був мій. Не згадаю тільки, коли саме писаний.

- Ну що? - не зводить з мене чудних очей.

І раптом мені здалося, що вони мені по знаку: чи десь я їх бачив, чи вони мені колись марились... Нетерпляче питаю:

- Як, звідки взяли ви цей вірш? І що ви за людина?

Дивиться пильно, непевно осміхається:

- Невже і досі не догадались? - І далі: - А чому ж це ви не питаєте, що я вам хотіла передати? Приходьте завтра, передам. Тільки ж неодмінно приходьте! Чуєте? А то ви такий, що вас треба на поводі тягнуть... Завтра про все довідаетесь. На добраніч.- Засміялась. Пішла. На ходу підвела голову до неба, декламує: - «Чогось вчора дуже рано...»

Стою, дивлюсь услід, зачудований, помалу напливає радість: «Ну, здається, буде з ким коротать осінні дні...» Хай тепер пакет підожде. Вертався, нічого не бачив, тільки над головою зорі. Аж черевики побив, спотикаючись на пеньки.

Додому прийшов пізно. Тихенько, щоб не збудити матір, засвітив світло, сів за стіл, підпер голову рукою. Невелика, здається, радість, а дивіться: в убогій моїй хатині мов зорі

з неба впали: сяяли золотом, віяли такими гарячими радощами, що не вміщалися в маленькій хаті з низенькою стелею... В голові питання - натовпом:

«Коли я написав той вірш? І як він міг утрапити до неї? І що вона має передати мені? Що вона, власне, за дівчина? Звідки вона знає про мене?.. І звідки загалом ця мені радість?»

Аж ось знову перед очима промайнув Славко в білому кашкеті.

І знову щось замулило в пам'ятку, аж у грудях тьохнуло. Здавалось - от-от усе пригадаю. Ніби аж заворушилось воно в мені, присипане сухим торішнім чи позаторішнім листом...

Аж несподівано мої очі хапають казенний пакет на столі, що вже давненько штовхав мене в груди, і я кидаюсь, ніби хто бурхнув на мене відро холодної води: «Нагулявся!»

І сказати правду: спершу неприємне було те пробудження, як лікарська операція. Проте - на одну тільки мить. Одразу вибурхнула нова радість, як повідь, затопила першу. Гарячі хвилі піщли по тілу, загорілись щоки, запалали уші: «Свати! Ось вони нарешті!»

Розривав пакет, і руки тремтіли мені, ніби виймав звідти свій жеребок-долю.

«У Київщину, у Канівський повіт...»

У хаті стає мені душно і тісно, все вкручую лампу, виходжу у двір, під зорі. Лісова обмара розвіялась, як хмарка. І погасли мандрівні огні одразу... Так, мабуть, і не згадав би...

Аж довелось згадати. Та не тільки їх.

Все, здавалось, було готове в мене в дорогу, проте днів на три ще вистачило біганини: білизна не готова, черевики стоптались, родичів треба було перед од'їздом усіх обійти. Мотаюсь, уже й забув, чого це мені часом запахне фіалка-

ми.

У неділю мав од'їздити, а в суботу, вільний од усякого клопоту, думав: «Кудись мені іще треба було?..»

Коли це мати:

- Забула сказати тобі: он у косинчику лежить книжка, що вчора передала хутірська жінка.

- Яка книжка? - підходжу до косинчика.- Оце, може?

Беру з косинчика якийсь товстий зшиток в палітурках із клейонки.

- Ото ж він і є.

Обірваний, обсмиканий, у жовтих водяних плямах, розбухлий, як в'язка сіна, видно, бував у бувальцях, і Дивлюсь, знизую плечима:

- З якого хутора? Яка жінка? Чи не вийшло якоїсь помилки? Може, кому іншому?

Аж ось мій зшиток набирає якогось ображеного вигляду, мов той давній товариш, що не впізнаєш його в старому лахмітті.

«Гай-гай! Та це ж той наш давній школярський журнал! Де він узявся?» І запахло дужче глухої осені фіалками.

Щось тепле й ніжне розлилося в грудях, по всьому тілі:

- Мамо!.. А хто ж... й звідкіля ж?..

Перегортаю сторінки і разом хочу про щось спитати в матері, а про що саме - вже й не згадаю, бо очі вп'ялися в знакомі школярські сторінки зшитка і губи самі собою роздираються в широченну осмішку.

Перед очима вставали зоряних теплих вечорів школярські мандри до лісового ставу, і нічні купання цілою ордою, і крик-гук, і фонтани срібних бризок, що летіли до золотого місяця, обкладеного мандрівними хмарками, і колючі веселі дрижаки на одіванні, коли руки ніяк не попадали в рукава сорочки... І темний ліс, і русалка, і наш кучерявий «дід». Хотілося гукнути: «Діду, аго-о-в!..» - у хаті, як у

лісі.

Спогади про Сільську школу прикували мене коло стола.

* * *

Місце наших таємних зборів - дуб у гущавині лісу, кучерявий, рясний. «Дід» - ми прозвали його. «Діду, гов!»- ще здаля гукали до його. «Ов-ов!» - одгукувався «дід», а ми й раді: справді, мов живий.

Ніде в лісі не росло кращих фіалок, як коло «діда»: прозорі, як блакитні хмарки, а головне - всі до однієї пахущі... Багато їх стрівав я після того, усяких, та вже вони не пахли мені так, як ті мої перші, юнацькі... Отож ходили ми до «діда» по фіалки. У «дідовім» же дуплі ховали і той наш школярський журнал.

Вірші на містечкове крамарство, сатири на міщанство, карикатури на місцевих прикажчиків, кавалерів і крамарівен-панночок - такий по більшості зміст журналу. Крім, звичайно, шкільного життя.

Ми з'являємось із нашим журналом в школі, на колодках між парубками, на співках між хористами і хористками. Вигляд у нас таємничий. Так ніби на кожного з нас от-от чекала тюрма й кайдани. Дехто з нашого гурту запевняв, що нашого «діда» взяла під догляд місцева поліція, що бачили, як швендяють у лісі, слідкуючи за нами, шпигуни. Слава про нас гуде в містечку.

Незнакомі обивателі нам бадьоро підморгували, якісь панночки нам привітно осміхались. Казали, що якась із них хоче ввійти до нашого гуртка. Загалом - охочих пристать до нашого гуртка і не одіб'єшся...

Довго не приймали до гурту Славка: з панночками водиться - непевна людина. Зрештою - упрохався.

А приймали в гурток урочисто. Для Славка це був щасли-

вий день. Схвильований і радісний, глибоко одчуваючи вагу моменту, він стояв коло «діда» і складав урочисте обіщання товариству на вірність. Слово за словом він вичитував за товаришами лісову присягу:

- Клянуся «дідом», його корою і листом...
- І корінням! - грізно гриміла, підказуючи, громада.
- І корінням!...- покірно вчитував Славко.
- І насінням!
- І насінням!
- Гризи кору з дуба!

Славко совісно береться гризти шматочок одлупленої з «діда» кори. Наказували:

- Гляди ж, Славко, не плещи своїм панночкам чого не треба!

Останні цього літа збори коло «діда». Мало не рвесь наш гурток цієї осені роз'їжджається із містечкової школи вчитись далі: в учительських семінаріях, у технічних, у фельдшерських - куди тільки була змога з нашою освітою. Вирішили - з'їхавшись на те літо на спочинок, вести журнал далі, а тим часом гарненько сховати його на зиму тут же, в «діда».

Наостанку я вписав у журнал свій вірш. Вірш мав заголовок «Посланець». Зміст - думи учня-селянина перед тим, як має для науки кидати рідну убогу хату. Вірш, відповідав загальним настроям і всім дуже сподобався. До вечора то од одного, то од другого задумано виривався початок вірша:

Чогось вчора дуже рано
Впала осіння нічка...
- Чого ж в тебе не гасилась
Допізна, сину мій, свічка?..

Дехто навіть списав того вірша собі на спомин.

На тому й закрили збори.

Зшиток загорнули в хустку, далі - в лубок, заховали в по-тайному дуплі, високо на тому ж дубі. Листом присипали, притоптали.

- Прощай, «діду», до того літа!

Аж довелося ще раз одвідати «діда» цього літа.

Одного теплого липневого вечора я в гурті міських хлопців-співаків пішов у ліс купатись. Співали, гомоніли, доставали в кущах світляків. Розповідали злободенну чутку про те, що тут, у лісі, бачили баби русалку. Сперечались: одні вірили, другі - ні.

Коли проходили недалеко од «діда», хтось спинився:

- Гляньте, що воно біле коло дуба?

Коло «діда» справді вирізувалось щось у білому.

Притихли. Далі гвалт:

- Русалка! Ловіть!

З галасом, з вереском сипнули через зелену галявину до дуба. Білий привид без шуму знявся, тихо полинув до очерету і в очереті зник. За очеретом заплюскотіло. Злякано загуркотіли весла.

Хтось зопалу стрибнув за білим в очерет і раптом протягнув руки назад, грузнучи в трясовині:

- Рятуйте!

Регіт. Витягли.

Ішли далі - веселі, схвильовані, аж ліс гомонів. Той, що шурхнув, було, в очереті, розповідав, що заглядив у тії пани очі: чудні - справді, як у русалки.

Дехто:

- То ж вона і є.

І знову суперечки: «Русалка!»

- А що? Не ми казали?

Раптом маленький хлопчик, що був у гурті, розповів: бачив - хтось сидів на дубі другий, у білому козирку.

- Чому ж ти тоді не сказав?

- Боявся.

Сміялись - не пойняли віри. Цікавіше було, щоб то була русалка. Ось і пісковий берег. Пороздягались: «Чорт із води, а я в воду!». Гуп! гуп! - тільки летіли бризки.

Минуло днів зо три. Жнива.

Вернувшись з поля стомленим, я навіть без вечері, з гостюками на шиї, послався і ліг серед двору на возі, на снопах. Ліг і одразу міцно заснув. Уночі щось довго і вперто мене будило. Продираю очі: сяє проти зоряного неба білий кашкет.

- Хто такий?

Голос тихий, таємничий:

- Не лякайся, це я!

- Славко?! - В новому білому козирку - я зразу не впізнав його. Терebиться до мене на віз.

- Приніс тобі велику радість!

- Яку? - продираю заспані очі.- Яку радість?

Він починає розповідати: зо мною хоче познайомитись одна дівчина. Має зо мною щось говорити. Вона - дочка одного вчителя, висланого за «неблагонадійність» із Київщини в нашу Чернігівщину, і живуть вони тепер у нашому лісі, в «Голубій Дачі». Мають заборонені книжки. Що ми бачили в лісі поліцаїв, так то за ними.

Далі стиха: показувала прокламації... (Мене кинуло в жар).

Так от ця Маруся і наказала Славкові, щоб він неодмінно завтра привів мене до неї. Вона, бач, дуже цікавиться моїми думками, віршами...

Мене торкнуло якесь підозріння:

- Зажди! А звідки вона знає мене?

Славко трохи зніяковів:

- Це - таємниця. Про це довідаєшся, як будеш у неї. Так підемо?

Я давно і жагуче хотів бачити заборонені книжки, а тим більше прокламації, тому одразу ж погодився.

- Ти оце, може, зразу з лісу? - питаю.

- Прямо з лісу й до тебе. У лісі - з самого ранку... Виголодався, як собака! Винеси, як можна, мені кусок хліба,- несподівано прохає він, одразу по-страдницькому скривившись і ковтнувши слину.

Я виніс із хати скибку хліба, нарвав у садку полапки, до зірок, жовтих слив.

Питаю:

- Ну, хоч яка ж вона в лице?

Рот у Славка був повний, закрутив захоплено головою:

- Кра...

Удавився.

Прокашлявся.

- Красуня! Справжня красуня! Там одні очі чого варті: як зорі! - З щирим захопленням почав розповідати, яке в неї лице, які очі, брови, яка коса. В карих живих Славкових очах палахкотіли іскорки недалекої, непокійної, гарячої юності...

На дворищі видніло. З темряви прояснялись контури ясенів. Над ними вгорі хтось енергійно розбирав і розкидав верхи темної зоряної повітки. Прояснялось бліде непокійне обличчя Славкове: спав поруч мене. Мене теж долав сон. Як засипав - примарилось: хтось лізе угору по дубові до нашого журналу. Аж кинувся.

Дожидав я Славка другого дня до вечора. Нема мого Славка. Другий і третій день - теж.

«Може, передумали... а може, Славко з ревнощів побоя-

вся... Згаряча пообіцяв, а потім передумав. Ну, обійдеться і без того. Мені не до того».

Надійшов день, коли мене мали виряджати в семінарію держати іспит. Наше містечко щороку посиляло туди душ три-чотири, і для виряджання учнів уводився вже звичай, досить урочистий і зворушливий... «Посланець» - так можна теж назвати цю картину. Як у свято, лампа в нашій хаті горіла на карнизі. Повно гостей - дядьки, тітки, сусіди. Коло порога мнуть у руках шапки куткова дітвора.

Мати заплакана, тітки на лаві задумані, дядьки суворо зосереджені. Вони позирають на мене недовірливо, як на дезертира, що тікає з рідної хати, вичитують у дорогу заповіді, вироблені гірким бідняцьким досвідом:

- Не забувай батька, матері!
- Бідних людей не цурайся!
- Пам'ятай, з якого коліна ти сам вийшов!
- Письма пиши, не гордуй рідними!

Я ходжу тихий-, покірний, увічливий. Мені здається, що виряджають мене дійсно за посланця кудись, у ті чудові краї, де людям світ легший і ясніший. Мене першого в нашому роду, з діда-прадіда!..

Заторохтів під вікнами віз - заїхав до мене товариш, якого дражнили Чудо. В хаті все заворушилось. Прощаюсь. Цілую руку в батька, в матері, цілую руку у старих дядьків і тіток - натруджені руки, з гудзумахами, із покаліченими пучками, які вони соромливо давали з рукавів.

Кусаючи губи, швидко виходжу з хати й сідаю на віз. Щось бадьоро гомонить мені збоку товариш. Я його не чую. Я дивлюся на свою рідну хату. Стареньку, похилену, найбіднішу на цьому кутку, з заваленим дахом. Потім одхиляю швидко од товариша в другий бік голову, щоб не бачив моїх сліз.

Шкода мені своєї хати, школи, товариства, «діда». Я нака-

зую товаришеві, що залишається в тутешній школі ще на рік:

- Гляди, гляди, Чудо, бережи наш журнал, нікому не дай, навідуйся, щоб хто не вкрав...

Минуло п'ять місяців.

Зимові свята... Нас кілька душ товаришів із колишнього лісового гурту, що на осінь був роз'їхався вже по інших школах, поприїздили на перерву до рідних. Кілька всього минуло місяців, а повиростали, де в кого вже й пух на губах. В кожного нове щось, кожний зміцнів, од кожного молодим вітром так і подимає...

Зійшлися під Новий рік в одного з товаришів у хаті.

Шум, гам, співи... Хтось згадав журнал. Насилу пригадали: журнал? Як це давно було! Здається, пройшли не місяці, а роки! Які ми були діти!

- А що, коли б оце поїхати в ліс, провідать «діда»? - Зашуміли: - Вчинити «мальчишник»!

- А справді! Повіншуємо з Новим роком!

- З візитом до старого!

- Чудово! Їхать!..

І незабаром ворота одчинені, буланій запряжений, на саянях гурт - п'ять душ.

- А це ж куди? Мо', сватать котрого?

- Поїдемо, тьотю, до «діда» в гості!

- Вечерю «дідові» одвеземо!

- Якому дідові?

- Тому, тьотю, що в лісі.

- От хай бог криє: лісовикові?

Регіт.

- Ньо!.. Гаття!.. Вйо!..

Дорога рівна, гладенька, ніби й не їдемо. Здається, нерухомо стоїмо на снігу, а буланій на одному місці витинає та-

нок, кидаючись снігом нам у гарячі обличчя.

Угорі, всім своїм золотим гуртом, зорі водять кругом нас тихе коло. Одно одного одпихаючи, товпляться до нас хати, сади, мережані в іній, клуні. Мов на змаганні - хто кращий. Самі дивуємось, як у нас швидко: ось сиділи в хаті, а ось летить уже до нас наш ліс, мов хмарою, білою повіссю накритий. Ось стара цегельня в лісі - сумна руїна, що дихає легендами. Тут в холодній гущавині скільки, було, біліє ландишів!.. А ось знайоме старе дерево, обпалене громом, що скидається на монумент Володимира в Києві... [1] Ніжно і радісно хиляться до нас знакомі кущі й дерева. Нижче повисали до нас лісові зорі, юні, блискучі, великі, як дитячі очі... Вітають нас.

А десь перед нами тремтить наше дороге майбутнє - радісне і загадкове, ось хоч би й таке, як оця, всіяна зорями, таємнича Нового року ніч.

Дихнуло кригою лісове озеро. Їдем льодом...

Темним височенним муром стала над ним дубина. Між дубами, вищий од усіх, підвів голову і наш лісовий «дід». Загорнувся білою чалмою, як турчин, зорями обсипався, спить. А кругом чудно: все приспав, приглушив, усе отьмарив владар мороз, як зачарував.

- Діду, го-о-в!..- розриваючи ті чари, гукаємо з саней мужніми голосами. Здалося, іній посипався з дерев.

- Ов-ов-ов! - з усіх боків, одбиваючи красу юнацьких голосів, радісною луною одгукнувся заспаний «дід».

- З Новим роком! З новим щастям!..- І в лісі, розкованім од чару, повно шуму й галасу...

Під дубом на снігу горить огонь - великий, веселий, трі-

[1] - Памятник князю Київської Русі Володимирі Святославичу, встановлено на нижній терасі Володимирської гірки у 1853 році. Автори: скульптори В. І. Демут-Малиновський, П. Клодт, архітектор О. К. Тон

скучий... Червоніють намети снігу. Остеронь, у темряві лісу, одлискує проти огнища спина буланого.

Один завів, усі підхопили, мов усі з одного з'їхались місця:

Шалійте, шалійте, скажені кати... [2]

З жаром! Аж ліс зашумів, уперше почувши такий спів...

Гомін, співи, сміх, вечерея в «діда»...

- Журнал! Доставайте журнал! Написать «дідові» привітання!

Гуртом підсадили одного на дуба.

- Ти ховав, ти й доставай!

Видерся до дупла. Засунув руку. Шарить... Ще і ще...

Всі з тривоگو:

- Що таке?

Повикидав сухий лист із дупла, кору, все...

- Нема!

- Шукай!

Шарив знову, довго, вперто...

- Нема: украв хтось!..

- Не може цього бути! Хто сюди полізе: певно, хтось із своїх.

- Треба спитати Чуденка: він є зараз в містечку?

- Поїхав на свята в своє село. Ні Чуда, ні Славка.

- Написать!

Написати доручено мені. Я обіщався не забути і зразу ж забув.

Роз'їхались, забули всі.

Глибоко, щиро... Влітку вийшло так, що ніхто про журнал і не згадував. Нові враження, нові обставини, нові інтереси, нове юнацьке життя так поглушили спогади сільської школи, загнали їх кудись глибоко наспід, що зразу й не ви-

[2] - Українська революційна пісня, музика А. Вахнянина.

тягнеш їх звідтіль... І журнал, і все...

І от через три роки - як із неба впав!.

Перегортаю сторінки, осміхаюсь. А в голові ввесь час стоїть питання:

«Хто ж це справді його передав мені?.. Чудова мати?»

Миготить щось - от-от усе пригадаю... Проте ніяк не впіймається, тікає од мене, як птах. Може, тому ще заважає моя мати, що гомонить до мене та й гомонить, того не помічаючи, що я давно її не слухаю... Тільки дещо долітає з тих слів до моєї уваги.

Згадує теж про ліс, про жінку із хутора, про якусь мою молоду... В її голосі я одчуваю щось тепле, материнське, інтимне. Тоді я, не одхиляючи голови од зшитка, перепитую її:

- Про яку це ви, мамо, молоду мені згадуєте?

Проте дослухати материних слів знову не дослухав.

Раптом мої очі спинились на одному вірші в журналі, що ввесь час настирливо чогось чіплявся до моєї уваги. Як у вічі не вскочить. Читаю:

Чогось вчора дуже рано

Впала осіння нічка...

Раптом перед очима в мене, як на пружині, вискочила нова моя лісова знакомка з чудними очима, як мандрівні огні... Всі ці дні я ні разу не згадав про неї! В лице мені стало жарко.

«Хіба?.. Еге-ге!.. Ось воно що! Це ж і є те саме, що вона обіщала мені передати...»

- Мамо! Не знаєте, од кого цю книжку передано?

Мати:

- Там лист є, шукай.

Труснув зшитком - лист випав мені на коліна. Читаю -

так, вона:

«Передаю, що обіщала. Думаю, що цей зшиток нагадає вам багато хорошого. Хто я - про те ви, напевно, вже догадалися. Так, я справді та «русалка», що потайки украла журнал у «діда» за допомогою одного із ваших товаришів. Ви, певно, теж уже догадалися, хто він такий...»

Мене рвонуло!

Я одразу уриваю читання:

- Хто ж це?

І знову промайнув у мене перед очима, як було уві сні. Славко в білому козирку. Раптом, як світнула блискавиця, - пригадав...

«Так і є - він! І як я й досі не догадався? Ах ти ж, панська на тобі шкура! Недурно ти мені і вві сні ввижався. Ану, ближче сюди!» - і з недочитаним листом у руці я зразу ж, щоб не одійшло серце, вчиняю Славкові суворий допит:

«Чи не сказав би ти мені, Славку, славний прихвостень дівочий, що то була за «русалка» коло дуба і кого то другого бачив хлопчик на дубі? Га? В білому кашкеті».

І ще:

«Чи не сказав би ти мені, Славку, товаришу наш вірний, куди дівався з дупла наш журнал, що ти його обіщався перед усім товариством, що не оддаси, не скажеш, де нахові, не покажеш його нікому в світі, ні батькові рідному, клятьбу на тому приймав і гриз кору з нашого дуба? Пригадуєш? Тільки не думай викручуватися, бо ось доказ... Піду в ліс...»

«Читай далі!» - хтось ніби шепнув мені.

Раптом стало мені чогось турботно. З якимось смутним передчуттям я кинувся дочитувати листа. Аж так:

«З Вами, мабуть, більше не побачимось. Строк нашому заслання вийшов, і сьогодні ми виїздимо од вас, мабуть, назавжди. Шкода, що не прийшли, коли я прохала Вас. Треба було сказати Вам багато-багато. Ну, та Ви ще почуєте

про це. Може, й не раз. Прощайте!..»

День отемнів мені, узяв жаль, запекла досада:

- Поїхала! - Лист писаний вчора.

Погасли огні...

Безпорадно сів я на полу. Низенько схиляє до мене своє лице мати моя, лукаво осміхається. (Ох, ці матері!) Держить у руках іще якийсь папір...

- Ото треба було шанувати дівчину, то й не думала б їхати. Я гадала вже, що то й справді ти молоду собі знайшов, а ти, бачу, тільки в лісі дурно черевики порвав!

- Звідки ви все це знаєте, мамо?

- А ти думаєш, що ніхто не бачив і не знає. Хуторські жінки он сміялись уже мені на базарі, як передавали листа. «Дожидайся,- кажуть,- Прісько, собі невістки з лісу». Я ж уже казала тобі про це, а ти, мабуть, і не чув.- Мовчки, з хитрою осмішкою, суне мені в руки згорнуті листи.

- А це ще що?

- Це дарунок з тих же рук. Передано й наказано: тільки в твої власні руки і нікому іншому! - Дивиться допитливо і з ніжною посмішкою, угадує: «Чи не про любовці?»

Розгортаю. На гектографі друкований текст. Зверху чітко: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!..»

В грудях забило дух...

...Не спав я з тим дарунком цілу ніч.

Другого дня все мені смутно, все мені пахнуть фіалки, все теє школярство пригадую. Мій брат у других надвечір одвозив мене на станцію. Брат поїхав шляхом, я заскочив у ліс попрощатись із «дідом». День був смутний і вітряний.

За ці три дні ліс одмінився зовсім, мов і не він. Раніше, було, стрічає, як брата,- тепер - ворожий, чужий. Та й не до мене йому: в його, бач, війна з вітром, аж кипить. Я спинився, розглядаю: справді - як на герці.

Ліс стояв розхристаний, спустошений і дикий. Почорнів увесь, як розбійник, мов мечами, січе на всі боки голим га-луззям...

Люто налітає на його вітер, рве його, смиче з усіх боків, шапку його золоту з голови зволікає, зриває його мальоване манаття, шпурляє під ноги... По ровах, по ярках в коліно лежить того кольорового шмаття.

Шукаю очима: а де ж «дід»? Ага! Ось він.

Муром стоять старі дуби, а високо над ними наш велетенський. Він міцно ще тримає свою позолоту. Десь аж під темними хмарами сяє золотими банями, як фантастичний замчище.

Я не витримав. Став на рові - рупором руку.

- Діду, го-го-в!..- на весь ліс, як колись, було, школярем.

І одразу в лісі повно встає давнього гуку і привидів: «Бурса на бурсу! Бурса на бурсу!..»

Вчуваються дзвінки як криця голоси. В очах мигтять школярі... Без шапок, чуби спітнілі, руками вимахують, ідуть гурт на гурт...

«Хлопці, сюди! - скликаю я в думці до себе лісове товариство.- Що в мене є! Ой, що в мене є! Коли б ви знали!.. Тільки нікому-нікому!.. Ось!»

Спотикаюсь на пеньок, кидаюсь. Згадую, що все це минуло і не вернеться. Зітхаю: «Прощай усе...» І знову фіалки...

І зразу вихором влітає такий гарячий наплив радості, що мені стає жарко: «Це ж уже я справді їду?! Це ж передо мною стелеться рідне, тепле, без краю народне море, куди мене, молодого, кличуть на боротьбу із темрявою, з страхіттям! Це ж справді мене можуть арештувати, коли побачать, що в мене в кишені!»

...І знову смуток: стоїть «Голуба Дача», вікна дошками позабивані, на дверях - великий замок... Справді, як мандрівні огні: прилетіли звідкілясь, блиснули, зникли... Шукай

тепер...

І одразу нова гаряча хвиля змиває і той смуток до останку:

«Ну що ж! Вони, ті чарівні очі, ніде, як у тому ж морі! Колись виринуть і знову заблищать, як пара мандрівних огнів, гарячих, таємних...

Зблищать! Хоч не вони, так такі ж самі! Точнісінько! Світ широкий, а молодість - казка, а в казці чого-чого; не буває».

Спереду засвічувались у тумані залізничні огні, ніби розцвітали велетенські золоті лілії...

...Ось і станція. На станції ніби свято. Гомін - як музика, люди - як тіні. Коли сів у вагон - сам незчувся. Сів коло вікна, припав гарячою щокою до пібки, щоб лиця мого, моєї радості, мого дурного сміху людям не було видно: вони ж не знають, що мені світять живі огні, що лечу я з шумом і з грюком! Мчу кудись у небо, в зорі, в тиху, таємну зоряну куряву-млу...

А в тій курявій, зоряній млі - тільки сплющу очі - пахнуть мої юні, мої перші фіалки.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Зала двигтіла золотими огнями. В широко одчинені двері гриміли чобітьми делегати з'їзду.

З розстебнутими комірами, розхристаними сорочками, звідки визирали волохаті груди, потоком пливли вони прямо з бурхливого засідання, ще червоні од суперечок, з туманом і нервовим бляском в очах. Стиха жагуче докінчуючи суперечки, сідали вони по рядах, не гаразд розуміючи, куди й чого, власне, вони товпляться. Тільки після того, як на естраді почала шикуватися співоча капела, всі згадали, що тут має бути концерт.

Грізно одгримів «Інтернаціонал» [3] і в блискучу залу, здавалось, соромливо увійшли і тихо стали попід стінами сільські тіні у вінках із барвінку... Ось ота жінка з радісним енергійним лицем та молодими очима, що в них не гасне золотий веселий огник,- раніш кілька разів мій погляд минав її без уваги,- тепер мої очі мов улипли до неї: десь я бачив її! Ворушаться якісь спогади. Стрінулись поглядами, і вона кинулась, навіть уші почервоніли. Вітається очима, як словами не скаже: «Не впізнаєте?» Далі не втрималася - трохи підвелася з місця, руку до губів - рупором, щось напружено шепотить через голови...

«Цс! Чш!» - сердито зашуміло круг неї, і вона, зашарівшись, як піон, сіла, мов присоромлена школярка.

«Хто ж це?» - вертиться на думці. Аж ось із естради зашумів вихор звуків, усе потопляючи,- вихор плачу, жалю.

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та поїдем доганяти
Літа молодії...

Вхопили на крила вихорі-коні, помчали кудись у туман за піснею.

Про ту жінку, що не міг впізнати, зразу забув - тільки її очі із золотим веселим огником летять за мною в невідомі простори... Линуть, ясніють, молодіють... Ген-ген мріють дві гори в тумані. Як веселе марево, із-за гори, перехитуючись з одного боку на другий, увесь у червоних стрічках, з квітками, мчить заквітчаними кіньми химерний якийсь весільний поїзд - з червоними маками-прапорами! Музики, бубни, сміх.

Марево переходить у сон, легенький, як подих вітру: ніби

[3] - міжнародний пролетарський гімн.

підходжу я до їх, а серце чогось б'ється в мене. Питаю: «Що ви за люди?» А вони сміються, загадкові й таємничі: «Хіба ж ти нас не знаєш? Ми ж твої літа, що наздогнав ти нас кіньми вороними!» Приглядаюсь, а на тому шафері справді моя сива шапка, що купив я колись у Глухові, і кучері з-під шапки, як у мене, повилися. Глядь на молодого - молодий - Марко, мій товариш. Дивлюсь на молоду, і молода ніби по знаку мені. Десь я бачив оці очі! Недавно... ось тут...

Кидаюсь до марева, повернувся у той бік, де сиділа незгадана жінка, аж стілець затріщав підо мною.

Стріває мене тими ж осяйними очима, що із золотими, веселими і смутними іскрами. Дивиться, ніби словами промовляє: «Тепер пригадали?»

Мов блискавицею осяяло мені наші з нею дивні зустрічі, що бувають тільки за молодощів... За кілька тих коротких хвилин між двома куплетами пісні облітав мало не всю Україну, на край світу залетів...

Ніби теє було вчора... Стояли роки, темні, як ночі. Насували хмари. Загуло щось у хмарах. Надходила осінь, а з нею - незабутні грізні події. Після кількох років учителювання в народній школі я учився тоді в учительському інституті. Ця остання учительська пристань завжди стояла в місті сувора і мовчазна, як могила. І от тепер у цій тихій, покірній казармі несподівано загули збори, зашуміли протести. Наостанку - страйк. Мене виключили. З легкою душею, без ніякого жалю кинув я ці сумні стіни. Осінь стояла ясна, прохолодна: я купив сиву шапку, в інститутському саду вирізав дебелий грушевий ціпок і подався в мандри.

Спершу була думка навідати товариша мого і земляка, сільського учителя Марка, з котрим я учився в семінарії. З ним я мав на думці порадитись, що робити далі.

Вимандрував я потягом, аж раптом залізниці скрізь ста-

ли, і далі я мусив іти пішки. До Марка було не близько, проте мандрівка видалась легка й весела. Люди стали скрізь такі щирі, сердечні, довірливі. Підвозили, пускали ночувати, пригощали. Через кілька днів я непомітно і без утоми добрався в село, де за вчителя був мій Марко. Вечоріло. В кімнаті було темно, тільки коло грубки стояло червоне жариво. Там у соломі кублився в червоному сяйві дід.

Привітався, розпитую.

- Гай-гай! Уже третій місяць, як сидить ваш Марко! - Балакучий дід починає розповідати, як і за що забрали Марка.- Якже, забрали! Та ще як забрали: і весілля не дали гуляти - з-під вінця взяли.

- То він женився? -дивуюсь.

- Та ото ж так женився: він у тюрмі сидить, а вона по хуторах ховається, бо приїздили вже й за нею.

- Учителька?

- Цієї осені приїхала. Наслужила. Учителів порозгонили, школярі самі порозбігались, люди бояться й близько підійти, бо забрали декілька селян, що вчащали до школи. Аж сумно якось стало. Якась пустка - не школа.

Коли полум'я у грубці спалахувало, було в кімнаті й досі ще помітно сліди тусу: полупані стіни, розламана шафа, долі купою книжки й папери.

- Крім мене - ні духу. Часом нагляне учителька. Посидить трохи й знову тікає...

Дослухається: грюкнуло в сінях дверима.

- Та оце, мабуть, чи не сама Наталія Андріївна!

«Побачу, що то за пташку Марко впіймав», - думаю.

Рипнули двері. З сіней подуло холодком, і в кімнаті задзвеніло.

- Я чула - в нас гість?

Влетіло щось, як великий нічний метіль, радісне, схвильоване. В обличчя не бачу - темно. Не встигла привітатись,

загомонила голосно, радісно:

- Не знаю, чи вірити, чи й ні - у місті, кажуть, повипу-
скали вже із тюрми політичних в'язнів. Маніфестації, міти-
нги, прапори!.. Таке!..

- Хто казав?

- Люди казали, що були сьогодні в місті. Якщо цьому пра-
вда - завтра й усі наші будуть дома.- Розповідає, як рідно-
му.

Її хвилювання передається мені. Разом із тим одчуваю в
її голосі щось справді чудне, а що саме - не доберу.

Роздягає пальто, гомонить. Між іншим:

- А ви ж звідки? Учитель?

Одповідаю коротко, бо помічаю, що до моїх слів не дуже
дослухається: чи цікаве ж їй тепер моє власне.

Аж одразу здригнула, і рука її застряла в рукаві пальта,
що почала скидати.

- Так ви, кажете, недавно з Глухова?

- З Глухова.

- З інституту?

- Так...

- А не знали ви там...

І щось тепле забриніло в її голосі - тепле й тривожне...
Чогось захвилювався. Чого - й сам не знаю. Дужче. Дужче...

- Не знали ви там... земляк мій, товариш дитячих літ... І я
чітко і ясно чую своє прізвище.

Мене рвонуло до неї. Придивляюсь:,

- Тася! Невже?!

Вона, здивована, швидко пригнулась до мене:

- Хто такий? - І одразу на всю школу: - О! Гляньте!.. А нам,
писали, що вас арештовано! Як ви тут опинились?

Враз пригадав я останню зустріч.

- Ні, спершу скажіть мені, де ви ділись, як приїздили
отоді в хуртовину до мене в школу?!

- Де я ділась? - дзвінкий сміх на всю школу.

- А ви, певно, подумали, що то була якась мара, привид? Еге ж?

То була справді химерна зустріч. Почну здавна.

* * *

Ми останній рік у сільській п'ятилітці... Осінь... Шкільний сад. Нас, учнів, пускають туди разом із осінніми вітрами, коли вже отрушена бувала там уся садовина.

Заходило сонце.

Глухою доріжкою попід високим барканом туди й назад, як вартовий, ходила в саду доросла дочка учителя, красуня Маруся. Ходила в старенькому пальтечку, хусткою закутана, смутна й задумана, як сама рання осінь. Нам здавалось, що вся її постать була окутана жагучою таємницею, з якої ми дещо вже чули.

Ми сиділи троє. Тася, я, мій суперник у класі й перед Тасею - Марко. Тася конспіративно розповідала нам про те, що Маруся має їхати за женихом кудись аж у Сибір. Під великим секретом читала нам «Марсельєзу», [4] що переписала в Марусі. Марко дуже критично поставився до Марусиного заміру: «Він заслужив, то нехай і одбуває, яка ж її лиха година жене в неволю?» А коли почув: «Нам не надо золотого кумира...» - очі поширились, уші почервоніли, не дав дочитати, крикнув: «Порви! Я й слухати цього не хочу!» Затулив уші й побіг геть.

Одійшов од гурту, розгорнув книжку і почав зубрячку.

В альтанці Тася одна залишилась зо мною. Говорили досхочу.

[4] - французька революційна пісня, державний гімн Франції. Створена 1972 р. К.-Ж. Руже де Лілем під назвою "Бойова пісня Рейнської армії". До Парижа її приніс марсельський батальйон, звідси й назва - "Марсельєза".

...Незабаром Тася мала виїздити зовсім із нашого містечка, і ми довго мріяли про майбутні наші зустрічі... Хоч не на засланні, так у тій сумній школі, що колись я буду в їй за учителя. Навколо альтанки кружляє з книжкою Марко. Кашкет у його перекинутий козирком на ухо, як у людини, яка запила з горя. Одначе гризе він текст із книжки уперто й енергійно. Разом із тим з такою ж енергією він успіває слідкувати за нами, раз по раз одриває очі од книжки і кидає на нас гострі, тривожні погляди. Він помітив щось гостро цікаве й небезпечне.

Фантазія у Тасі - завжди буйна - тепер палає огнем. Розчервонівшись, вона малює, як десь у глухому закутку в убогій школі сидить молодий учитель, самотній, зажурений, далеко од рідних. Надворі - ніч. Надворі хуртовина, нещастя, вікна снігом позамітало, виє звіром...

...Голос у Тасі тихішає, очі потьмарились: «...Коли слухає він - крізь бурю, крізь хуртовину щось стукає у вікно: «Одчиніть!»

Я знаю, хто це мусить бути, проте дожидаю в хату цього гостя з таким захопленням, з нетерплячкою, що аж у грудях у мене стукає...

Аж ось Марко...

Він, здавалось, зник був зовсім з наших очей, тепер не витримав - виринув в гостро цікавий момент, як із води. Стоїть, зухвало, прищуривши занепокоєне око.

- А я наперед знаю, що буде далі. Хочете - скажу!

Тася змовкла, нахмурилась. Далі хитнула головою. Презирливо, гаряче:

- І ото не сором ходити по підслухах! Паламар! - Паламарем дражнили Марка за те, що він часом прислужував у алтарі, надіваючи мальований стихар. [5]

[5] - Стихар - довгий, з широкими рукавами одяг дияконів і дяків, який одягають під час богослужіння.

Ми перейшли в другий куток саду. Посідали під гущавиною на старій, трухлій лавочці. Трохи переждавши, вертаємось до того ж.

«...Стукає у вікно: «Одчиніть». - А хто такий? - «Гість з далекого краю!...» - А вгляньте, діду, хто то стукає до нас так пізно? - Пішов дід одчинити. От увіходить у кімнату щось закутане, снігом запорошене...

І наші мрії набирають дедалі такого захвату, що ми на мить перериваєм їх вигуками: «А що, коли б це справді так!» Нам до жаги хочеться, щоб іменно так і було колись, і ми обіщаємось, що б там не було, а так колись і зробити, до дрібниць!

- Руку! - і ми гаряче тиснемо одно одному руку. Тихо, з сердечним завмиранням переходимо далі: «Закутана, снігом запорошена...»

Мов із землі вирісши, із кущів визирнуло знову Маркове обличчя. Губи осміхаються, а в очах щось покривджене, ревнине, уперте. Здавалось, за всяку ціну він вирішив не допустити тієї нашої зустрічі навіть у мріях.

- А хто ж то там закутаний та запорошений?

- Я! Чорт рогатий! - раптом визвірилась на нього Тася. Стулила злісно губи, обвела навкруги тоскним поглядом. Коло альтанки лежала мітла. Вхопила вона ту мітлу і вітром за ним! Той задки назад-назад, обороняється святою книгою, як щитом, далі не витримав, повернувся і з диким гиком ударився тікати, куди бачили очі: через баклажани, капусту, через айстри, жоржини, піони, топчучи їх, як коняка.

- Квітки! Квітки топчете! Чорти болотяні! - разом загукали голоси із різних кутків саду.

Тася кинула мітлу, злякано - назад. Марко, угнувши голову і винувато посміхаючись, звернув з грядок. Пішов од спокуси в другий куток саду. Тася вернулась, задихана. Сі-

ла, задумалась. Думки розбиті. Здавалось, уже годі налагодити те чарівне мереживо мрій, що так нагло його сплутано. Аж минає кілька хвилин, і обличчя у Тасі починає знову вияснятись, як небо на годину. В очах у неї непереможно спливає, як хміль із води, те замріяне, золоте, що ніяк не хотіло тонути, і, червоніючи, Тася доводить-таки своїй казці краю:

«Гукає у вікно: «Одчиніть!»

Виглянув із-за кущів бузку червоний од зубрячки Марко, повів у наш бік певним оком: «Мені,- мовляв,- зараз немає часу, проте будьте певні, що так воно не буде! Все зроблю, а тієї зустрічі не дозволю!..»

Тася незабаром після того виїхала з нашого містечка. Я поїхав учитись. Я не знав навіть, куди вона поїхала, проте все ж був певний, що, коли прийде той час, я неодмінно десь знайду її.

Життя в семінарії кипіло: співи, музика, диспути, вечір-ки, література - всього захопило мене з головою. Одначе хоч вряди-годи я згадував, що в мене десь є ніби наречена, ї навіть з'явилось один раз гостре бажання написати їй листа, тільки не знав - куди посилати. Почав з оберегою випитувати про це у Марка, що учився курсом нижче в одній зо мною семінарії. Ніби й думать про неї забув:

- Яка Тася?

Нагадую - ще й розсердився:

- А почім я знаю?!

Так і не послав.

Закінчив семінарію, поступив за вчителя. Моя школа поміж глухими хуторами одна на роздоріжжі, в степу. В школі нас двоє: я та моя стара неня. Все сидить коло вікна - на руку схилилась, тоскними очима дивиться в степ.

- Ні, ніколи не привикну я тут! Діждемо весни - вези ме-

не, сину, додому!

А тут насувалася ще нова нудьга - зближалися зимові свята. Був позабував товаришів, тепер пригадав, сів одного вечора та й напik Маркові листа, що тепер останній рік учився в семінарії. Написав про свою самотину, про глушину, про своє життя, що справді скидається на заслання. Про те, що ця школа таки й була за місце заслання непокірних учителів. Щирого, гарячого листа. Прохав наостанку заїхати до мене на свята в гості. Послав.

Святки... Одного дня зійшлася до мене в школу малеча по книжки. Надвечір надворі почало мести. Я поспішав швидше роздати, бо діти всі з хуторів. Осталось двоє малих, брат і сестра - обоє з другої групи. Оставляю ночувати - куди там: «Сьогодні в нас гості!» Почапали. Позираю я у вікна: курить, крутить... Непокоїть мене: до хутора верстов чотири - щоб чого не трапилось з дітьми. А тут і мати: «...Таки не треба було, сину, пускати дітей із школи - дивись, яке віє!» Чую - як загуде в грубі, як сипне, вийне снігом у вікна - зразу стемніло. Аж на серці холоне.

«Померзнуть діти, куди їм вибратись із таких заметів!» І тепер стоять вони, як живі, передо мною. Уляна, більшенька, рушником підперезана, з великими очима, як темні волошки, Матвій, зовсім малий, осуркуватий, [6] розумний качан. Уляна коло його - як нянька: прийдуть у школу - роздіне його, розмотає, руки йому нагріє, під носом витре. Далі сідає поруч, як перед божком, покiрно й довірливо зазирає йому у вічі: «А дивися, Матвійку, чи оце я так написала?» І суворий Матвійко починає перевіряти їй лекції. В науці Матвій куди за неї сильніший... І от замерзли... Завтра знаходять їх у снігу... Завтра поміж жінками на хуторі розмови: двоє школярів замерзло, обнялися, сердешненькі. Книжечки до грудей попригортали, щоб не згубити...»

[6] - осуркуватий - сором'язливий.

Уявив собі обличчя цих жалібниць.

За кожуха, за шапку - з хати! Вийшов за школу - світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє. Шурхаю по коліна в наметах, спотикаюся, падаю, грузну по пояс. Мов хто жене батогом. А думка, як огнем, пече: «Все це ні к чому - дітей уже десь позамітало. Книжечки до грудей...»

Стану, гукаю: «Улянко!.. Матвійко!..» - тут коло мене і голос умирає. Стомився, падаю в сніг, а думка така вже в, мене: «Коли діти замерзнуть, краще, й мені б не вертатися». Одна тліє надія: здається, їхали з базару - може, їдучи, хто взяв на сани. А як ні - замерзнуть. Раптом над самим ухом: «Дзінь-дзінь!..» Дзвоник, тихенький, як у кімнаті. Схопився на ноги, озираюсь: з другого боку - «дзінь-дзінь», мов у піжмурки грається; бурхаю по снігу, кручусь - нічого не бачу. Коли раптом щось дихнуло в лице мені гарячим, і перед самим своїм носом я бачу конячі голови, мов із снігу виринули. Примара? Вирізується з метелиці невиразний силует саней.

- Стій! - гукаю, мов за гони.

- А хто там? - одгукується мов за лісом.

- Школярів не стрівали?

- Бачили-бачили - в хуторі, хтось на розвальнях підвіз. Ще нам дорогу розказали.

Спершу аж гаряче стало од радощів, а далі раптово стало мені чогось тривожно:

«Як я думав, так і сталося... Ой, чи не сон це? І хура якась підозренна...»

Чую, питає:

- А ви ж звідки будете?

- Я учитель із Буртянської школи.

- А коли ви учитель, то сідайте, будемо їхати разом: гостя до вас везу!

- Якого гостя? («Чи не Марко?» - блиснула думка).

Озивається щось інше, голос тонкісінький, слабенький, якийсь нереальний в хуртовину, в степу. Мов мініатюрний срібний дзвоник.

- А чого це ви, пане вчителю, так довго тримаєте дітей у школі? Тож можуть замерзнути! Що, не впізнаєте? - І дзвонить десь як під шапкою: - Пригадайте сільську школу, сад, Марусю... Не пам'ятаєте? Та я ж ота Тася, що колись обіщала приїхати до вас у школу в гості...

Мурашки полізли в мене поза спиною: «Так і є! Це мені сон! Це я замерзаю в степу. Коли людина замерзає, їй, кажуть, дитинство увижається».

І стою й чекаю: ось-ось засяють золоті сади, заграє чарівна музика...

- Та сідайте ж! Боїтеся, чи що?

Умоцнююсь, скраєчку, як у сні. Їдемо, а в мене ніяк не йде з думки: «Ні, тут щось не так».

Добралися до школи.

Мати радісінька, мов родині якій, аж зачервонілась стара. Коли ж в кімнаті наша землячка чогось осмутніла. Глянула туди-сюди, сіла, не роздягаючись, мовчить. Приглядаюсь до неї: якась чужа дівчина, з своєю невідомою мені турботою, і тільки-тільки мерехтять в очах золоті іскорки, що трохи нагадують колишню Тасю. Упадаємо коло неї - мати і я, прохаємо роздягтись - мовчить. Переглянулись із матір'ю. Мати до мене:

- А ми й не помічаємо, що в нас у хаті холодно, аж пара ходить. Внеси, сину, дров та затопимо грубку, а я зараз самувар нагрію.

Ключ од сарая був у сторожа, а сторож пішов цього вечора додому - і я побрьюхав до нього через снігом заметений город.

Спотикаюся по гребнях, аж падаю, а з думки не йде ця чудна пригода.

«Що їй треба? Чого вона приїхала?» І одразу раптом пригадав: гарячий, п'яний струмок розлився по тілу, по руках і ногах, у голові.

Як «чого приїхала»?

Та це ж вона приїхала, бо вона моя наречена! Того ж і чудна така, того і ніяково їй стало, того ж і мовчить!

«Ну що ж, коли так - треба одружитись!» - храбро подумав я. Одначе одразу одчув, як затремтіли ноги піді мною, ніби поставлено мене на краю прірви. І щось у мене боязке заскиглило, запротестувало. «Я,- мовляв,- не од того, тільки це так несподівано, все-таки ж треба було подумати... і нічого я ще не зробив того, що думав, і нічим щастя цього не заслужив іще...» ,

«Ні, ні! - без жалю давив я у собі всякий протест.- Ніяких думок! І не думай, і не викручуйсь! Це ж буде навіть негостинно: сама наважилась, приїхала, не злякалась поговору, а я...»

«Ні, що буде, те й буде - женюсь!»

А як вертався од сторожа, ніяких сумнівів не було: увесь горів, був радісний і щасливий, до останку закоханий в несподівану свою наречену.

«Якого мені трясця? Само щастя прилетіло мені в хату, а я ще огиноюсь!»

Аж дух забивало... Так поспішаю, така нетерплячка знову глянуть на свою наречену.

Влітаю в кімнату.

В кімнаті Тасі не було. Заходжу до кухні: мати сама

- А де ж, мамо, наша гостя?

- А в кімнаті хіба немає?

- Нема!

Мати знизує плечима.

- Де б же їй дітись? Може, вийшла платити чоловікові за хуру?

Чекаєм - нема. Вийшов у двір, обійшов кругом усю школу.

Ні Тасі, ні візника, ні коней.

Навіть сліду на снігу не залишилося. Влітаю в хату.

Мати затурбована. Стоїть, чекаючи.

- Ну?

- Нема й сліду!

- І що за притча! - сказати людям, віри не поймуть.

Увіходить сторож. Послухав, подумав. Далі спокійно й урочисто.

- Таке буває раз у житті, та й то не з усяким... Це привид!

І в хаті повіяло казкою.

Кілька днів після того я бив собі та ламав голову, як це воно сталося. На хуторах тим часом навкруги цієї оказії виростили легенди, як гриби після дощу. Мені доводилось гасити їх, як пожежу в посуху. Там затопчеш полум'я, а там уже виривається з-під ніг. Колись, через багато років після того, мені довелося якось проїздити мимо цієї школи. Хурщик мій, що не знав мене у вічі, розповів мені про школу таку легенду:

«Одного вечора в хуртовину підїхала до школи з дзвінками заручена вчителя і, не встаючи з саней, промовила до нього: «Женись на другій - мене не дожидай...» Тільки це промовила - і хтозна-де все ділось: ні коней, ні молодої. А вже так через тиждень дійшла до вчителя чутка, що тієї самої ночі його наречена замерзла в хуртовину десь аж на Чернігівщині».

Я насилу впізнав у цій легенді свою власну пригоду.

* * *

Так от.

- Тася! Невже?! А де ви ділись отоді в хуртовину?..

Питання натовпом. Радість, сміх...

А сам собі думаю: «Може, справді уперта доля дбає за мене - тоді в степу не вдалося подружитись, так от вона знову звела нас до купи». Аж раптом мов хтось мене шпор-тонув більше, ніж у жарт, і я крикнув з докором тій своїй лукавій долі:

- Заждіть! Та це ж, либонь, про вас казав мені дід, що ви повінчалися з Марком?!

Сміється:

- Цей дід! - Спокійно до діда: - Засвітіть лампу, може, сьогодні таки не буде їх.- До мене: - Ми вечорами давно вже не світимо в кімнаті - якісь люди нишпорять попідвіконню.

Дід засвітив лампу, вікна щільно позатуляв хустками. Пішов по самовара. Ми посідали коло грубки.

- Так де я тоді ділась із школи? Мені й досі соромно, як згадаю,- і вона розповіла цікаву історію.

Знаючи її експансивну вдачу, можна тому цілком поїняти віри. Головну роль одіграв той мій лист, що я послав з хутора перед святами Маркові. Виявилось, Марко ще з школи і не думав поривати зв'язки з Тасею. Тими пам'ятковими святками, їдучи з семінарії додому, він здибався в Києві з Тасею. Читали мого листа - вирішили приїхати обоє. Марко раніш, Тася днем пізніше. Маркові хуртовина замела залізницю - не приїхав. Тася приїхала і, побачивши, що Марка нема, обурилась, схвилювалась. Думала - підвів навмисне. У візника довідалась, що назад поїзд - світом. Тихенько, щоб не робить гомону, вийшла з хати, сіла на того ж візника та зразу ж поїхала.

Я слухав, як на голках.

- От тобі й Марко! Який? Писав кілька листів, а про це хоч би слово! Це такий товариш! Це - земляк!..

...Перейшли на давні спогади.

Про учителів, про учнів, про шкільні пригоди. Згадали безталанну красуню Марусю. Вона таки поїхала за нарече-

ним в заслання.

Поїхала, захворіла на тиф, померла.

Зітхнули.

І раптом весело засміялись, пригадавши, як колись Марко затуляв уші, щоб не чути «Марсельєзи».

Радісне й смутне - все поспліталось, а над нами ніби повисла велика радість: ось-ось зійде й засяє сонце над усім нашим краєм. І тихішав у нас гомін, мов у дітей, що перед святом розповідають казку, щоб швидше згаяти час.

Згадуємо минуле, говорим про давнє, а думка повертає до одного. Ні-ні, та й знову тієї ж:

- Виходить - повінчались... жених!.. А хоч би ж був словечко написав! Стій же, я побачу тебе!

І знову Тася, шаріє, як піон:

- А ви зразу нібито й не догадались?

- І в голову не приходило! Дід каже про якусь Наталію Андріївну, а мені й не в голові, що то за Наталія Андріївна! Ну й погуляю ж у вас на весіллі, Тасю! Тільки глядіть, щоб весілля було з музиками, з друзками, з світилками...

Очі в Тасі засяяли. Зітхнула:

- Та хто зна, як воно буде. Може, ще й та чутка була неправдива, що їх повипускали, може... такого завдадуть весілля...

Позирнула з опаскою на вікна.

Аж так. Хтось у вікно: стук!

Тінь одразу пробігла по лицю Тасі.

- Ну от... Чуєте?

Одразу наїжачилась темрява, ворожа стала.

Тася раптом до лампи:

«Ху!»

Погасила.

Шепотить у темряві:

- Це, мабуть урядник! Коли буде питать мене, кажіть що

вдома немає.- І вже за пальто, за хустку, тримається за двері.

Одтуляю на вікні ріжок ковдри, придивляюсь: якийсь дядько...

Через плече полотняна торба, в руках ціпок, чобітьми топче осінні квіти під вікном, що срібною комашнею вже вкрила їх паморозь...

- Хто такий?

Проти вікна забілили зуби - сміється. Лице томлене, мучене, ніби в мертвого. Очі позападали, світять десь із глибини, здавалось, хтось начепив жартома машкару.

- Хто такий? - голосніше гукаємо, стривожені, вже з Таєю обоє.

І зразу мурашки розсипалися поза спиною: в запалих очах у «мерця» запалало, блиснуло як криця і під вікном прогриміло громом - переможне і грізне:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног...

- Марко!! З тюрми!

Тася заметушилась по кімнаті. Сміється, а очі набігли слізьми. -

- Воля! Воля! Хай живе воля, рівенство й братерство!

Всі наші розмови, спогади, жалі - все розлетілось, як тріски. Так діти розкидають свої цяцьки, коли летять назустріч давно сподіваній, забареній матері...

Столітня минала ніч, розпадались мури...

- Діду, світла! Світла!

* * *

...Так от весілля... Коні воронії, бубни, музики...
Загрібай, мати, жар-жар,

Буде тобі дочки жаль-жаль...

Разом: радість, воля... маніфестації, співи, мітинги, організації...

А далі, як сніг серед літа,- драгуни!..

А далі - козаки! А далі засвистіли лютим вітром нагаї, закрутили вихрі. Ось тобі весілля! Ясну молодість, карі очі, співи - все закружило, понесло-понесло, як у бурю зорваний лист, за тисячі верстов у сніги. Гай-гай, куди занесла ти мене, моя сива шапка! Аж серце мліє!

Крижані гори! Білі ведмеді!

Північне марево - чари!

А далі - пекучі морози, молоді обличчя, гарячі очі, червоні на щоках маки...

А далі...

Та що ж це за вітер такий пекучий, що в лице віє, віє, як огнем?

І я ніби пробуджуюсь од сну: із естради подимає гарячим вітром, як кропивою жалить:

Ой догнали літа мої

На калиновім мості...

Ой верніться, літа мої,

Хоч до мене в гості.

* * *

Яскрять золотом огні. Попід стінами ті ж тихі тіні стоять у вінках із барвінку. Море мужніх, бородатих голів посхиялось, мов під запашний цвіт у саду. Сидять, як у завороженому сні, соколом пославши думки за літами своїми.

І сидить між ними Наталія Андріївна, на руку схилилась. Примовкла, щоки од жалю горять.

І дивиться вона на мене, ніби за цю коротку мить од куплета до куплета була вже між нами довга-довга розмова,-

хитає головою. Може, майнули їй перед очима теж весільні коні чи помарились далекі сніги, чи, може, того що бачить - моя ось голова сивим снігом закуріла-закуріла... Чи, може...

Ой...

Що ж то за сон, що ж за марево увижається мені, що коло жаркого осіннього огника сидять темної ночі пастухи в степу? Пастухи сидять, а до них мандрівник з темряви наближається...

Шапку знявши, голову схиливши. Сивий чуб його вітер розвіває. Реп'яхи на полах у його, на ногах болото, туга в очах. Підходить заклопотаний, сумний, мов волів шукає. Питається, і чудна в його мова:

- Не бачили, не чули - не їхали тут мої літа?

Сміються.

- Які ж твої літа?

- З музиками, з бубнами, з прапорами, кіньми вороними.

- Не бачили, тільки чули: погули літа твої геть поза горами. А як їхали, співали:

Не вернемось, не вернемось,

Не знаєм, до кого..